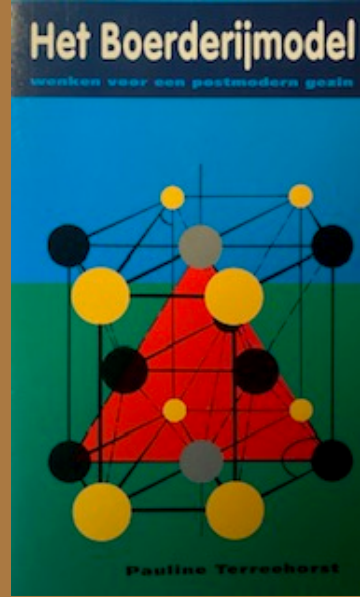
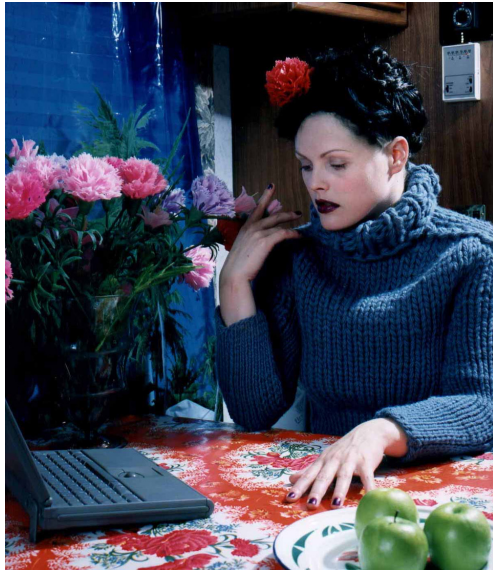

PAULINE TERREEHORST

HET BOERDERIJ MODEL

wenken voor een postmodern gezin

© Pauline Terreehorst, (1994) 2020 - webversie

Vormgeving originele omslag: Rob Schröder, Lies Ros

Foto binnenwerk: Jossy Albertus/Annabel Oosteweeghel
model: Winnie Terra

(eerder uitgegeven door De Balie, Amsterdam, 1994)

Voor Lara, Sanne, Wiebe en Maaike

INHOUD

Voorwoord

Inleiding

gezin

Het spel

E-mail

De drempelkwestie

Handicap

Thuis

Domotica

Huiskamer

Werkplaats

Telewerken

Conferentie

Keuken

Magnetron

Kinderkamer

Teleleren

Ouderslaapkamer

Kelder

Zolder

Prikbord

Nawoord

Literatuur

VOORWOORD

In het jaar 1991 verhuisde ik om privé-redenen van Amsterdam naar Maastricht, ruim tweehonderd kilometer verderop. Iedereen die ik over deze stap vertelde, was verbaasd. Als journalist moet je toch in de stad wonen die als het culturele centrum van dit land wordt beschouwd. Men voorspelde het eind van mijn werkzaamheden. Ik zou wegwijnen in de provincie. Hoewel ik niet zeker wist of ze gelijk zouden krijgen, was ik vast besloten om van mijn stap een succes te maken. Ik werd daarin gesteund door de mensen die al in die stad woonden. Ze stelden me gerust door me te verklappen dat ook in Maastricht alle belangrijke binnen- en buitenlandse kranten te koop zijn. De *International Herald Tribune* kun je er zelfs 's ochtends in de bus krijgen. Verder zijn er via de kabel alle televisiestations te ontvangen, van CNN tot BBC. De post wordt stipt op tijd bezorgd. Er zijn goede verbindingen met de snelwegen. Er is een station waar de Intercity's stoppen. Het belangrijkste was echter dat met een modem en een fax optimale zakelijke communicatie met anderen was verzekerd. Inderdaad, als je voor het werk de deur uit moet, moet je meestal een stuk langer reizen. Dat moet je ervoor over hebben. Antwerpen, Parijs, Keulen en Dusseldorf bleken echter plotseling plezierig dichtbij.

Niemand wees me op de voordelen. Die merkte ik zelf. Door de grote afstand bleken heleboel contacten opeens ook goed telefonisch te

onderhouden. Waar vroeger een vergadering over belegd zou zijn, werd nu een tijdstip afgesproken om eens lang te bellen. Informatie uit een archief kreeg ik over de fax. Bibliotheken raadpleegde ik per modem. Nieuwe boeken werden door boekhandels opgestuurd of bestelde ik uit de catalogus per creditcard. Als ik iets wilde zien, kreeg ik foto's of video's thuisgestuurd. Doordat mensen ondanks de enorme afstand ook wel naar Maastricht kwamen, werden zakelijke contacten vaak informeler, omdat er dan al snel samen gegeten werd. Voor het verzenden van mijn eigen werk gebruikte ik mijn modem, de fax of gewoon ouderwetse briefpost met mooie postzegels. Terwijl ik aanvankelijk dacht meer tijd kwijt te zijn, vanwege het reizen, bleek ik opeens tijd over te hebben, zowel voor mijn werk, dat ik geconcentreerder kon doen omdat ik er minder vaak vandaan werd gehaald, als voor mijn gezin. Dat zette me aan het denken. Zou niet het merendeel van de mensen thuis kunnen werken? Zouden huizen geen kantoren kunnen worden, van waaruit je contact kunt hebben met iedereen die je nodig hebt? Zo zou er meer tijd overblijven voor de kinderen, die dan niet meer in een leeg huis zouden thuiskomen. Mannen en vrouwen met een volledige baan zouden de mogelijkheid krijgen elkaar ook nog eens te zien. Bovendien zou er geen enkele belemmering - en ook geen enkel excuus - meer zijn om de taken in huis eerlijker te gaan verdelen. Het werk zou speelser kunnen worden geïntegreerd in het leven.

Zoals met elke droom, bleek ook deze niet nieuw te zijn. Marshall McLuhan had hem al eens gehad in 1964 en Toffler in 1980.

McLuhan verbond er de conclusie aan dat je op deze manier desnoods in de Schotse Hooglanden kon gaan wonen, niemand zien, en toch contact hebben met de hele wereld. Zijn droom van een *global village*

verraadt een afkeer van de chaos van het grotestadsleven. Ik zou dat stadsleven echter niet kunnen missen. Ik houd het meest van de natuur vanaf een terras.

Het Boerderijmodel dat ik zal verdedigen is dus zeker geen pleidooi voor een terugkeer naar het platteland. Dat leven buiten is immers met net zoveel mythes verbonden als het grotestadsleven. De tweedeling stad-platteland is kunstmatig, en houdt de fictie in stand dat een stad geen dorp zou zijn. Ik kies noch voor het een, noch voor het ander. Ik wil leven in een omgeving waarin ik zo goed mogelijk kan werken en tegelijk genoeg aandacht kan besteden aan de mensen die me dierbaar zijn. Daarvoor zoek ik een praktische oplossing. Ik bedrijf geen neo-romantiek.

Mijn droom werd gevoed door mijn eerste experimenten met het Internet, maar ook door ontdekkingen van voor mij nieuwe apparatuur als CD-Rom, waarop steeds meer naslagwerken te krijgen zijn. Hoe meer ik erover las, hoe meer ik erover praatte, hoe vaker bleek dat ik op een rijdende trein was gestapt. Ik belandde in soms al tientallen jaren durende discussies over telewerken, teleleren en telewinkelen.

Nu stonden die opgetogen berichten over telematica vaak naast een somber debat. Het kan toeval zijn, maar steeds als ik weer een snoeverig verhaal over de zegeningen van de Superhighway of ISDN had gelezen, viel mijn oog op treurige berichten over de overbelasting van vrouwen die een baan, een huwelijk en het moederschap combineerden. Er was iets vreemds aan de hand. Aan de ene kant werd opgescheept over de fantastische mogelijkheden van de telematica-revolutie, die via de televisie en op je pc de huiskamer binnenkomt. Aan de andere kant klaagden vrouwen dat ze zo vaak

van huis waren, dat ze hun kinderen zo weinig zagen, dat ze geen tijd over hadden voor de verzorging en verfraaiing van hun directe omgeving. Nooit werden die twee met elkaar gecombineerd. Zelfs niet in het werk van jonge feministen, zoals in *Fire with Fire* van Naomi Wolf. Daarin las ik dat ze het Internet - het wereldwijde communicatienetwerk dat toegankelijk is voor iedereen, die fantastische manier om contact te leggen waar juist vaak in isolement levende vrouwen enthousiast over zouden moeten zijn - alleen handig vond als *datbank* voor vrouwen die werk zochten, of als schandpaal voor mannen die vrouwen seksueel intimideerden.

Terwijl de deelnemers aan de telematica-discussie zich zorgen maken over de invloed van bedrijfsleven en politiek op de kabel- en telefoonnetten en er veel aandacht is voor de verandering van massamedia, blijft het aan het 'thuisfront' opvallend stil. Telewerken, teleleren, en telewinkelen lijken er 'als vanzelf' te komen, als bijverschijnsel van de Internet-hype. Die apathische, a-politieke houding ten opzichte van ontwikkelingen die nog heel goed te sturen zijn, en die helemaal niet zo'n logische relatie hebben met massamedia, vind ik zorgwekkend. De discussie over de mogelijke gevolgen van de telematica-revolutie voor het gezin, voor het persoonlijk leven van mensen moet dringend worden gevoerd. Ik beschrijf in *Het Boerderijmodel* geen toekomstvisie. Dat is het terrein van futurologen als Alvin Toffler, megatrend onderzoeker John Naisbitt en consumptie-specialist Faith Popcorn. Ik beschrijf iets dat zou *moeten* gebeuren. Ik probeer na te denken over de toekomst vanuit een idee hoe die toekomst eruit zou moeten zien. Pas als je je daar een voorstelling van hebt gevormd, kun je immers nu al werken aan de voorwaarden om dat beeld te realiseren. Vrouwen zouden de

discussie over de toekomst niet alleen aan mannen over moeten laten. Dat hebben ze al veel te vaak gedaan.

Wat ik ermee wil bereiken is het opwekken van een utopisch verlangen. In die utopie staat de samenlevingsvorm die gezin heet centraal. Mensen leven in een netwerk, hebben vele relaties die dat netwerk uit doen dijen of in doen krimpen al naar gelang hun behoeften. Liefdes- en zorg relaties intensiveren een deel van dit netwerk. Dat kleinst mogelijke netwerk wil ik, ondanks alles, gezin blijven noemen. Het duidt de relatie aan tussen ouderen - verzorgers, vaders en moeders - met onder hun verantwoordelijkheid vallende eigen kinderen of stief- en pleegkinderen. Een niet-vrijblijvende verhouding tot elkaar maakt de essentie uit van deze constructie. Ik onderscheid dit postmoderne gezin, waarin ieder gezinslid een open relatie heeft met netwerken eromheen, uitdrukkelijk van de meer gangbare, door christelijke ethiek gedomineerde notie van een afgescheiden plaats, waar ouders kinderen opvoeden met een waarden- en normenstelsel.

Ik wil ervoor pleiten om dit kleinste netwerk dat we kennen weer werkelijk tot centrum van het leven te maken, en zo de volgende eeuw in te gaan.

Maastricht/Amsterdam, september 1994

INLEIDING

Je hoeft geen gezinssocioloog, geen telecommunicatiedeskundige en geen bedrijfseconoom te zijn, om vast te stellen dat communicatienetwerken het dagelijks leven ingrijpend kunnen veranderen. Je hoeft er zelfs geen futuroloog voor te zijn, om je bezig te houden met de mogelijkheden die telematica bieden, want we hebben het hier over ontwikkelingen die de komende vijf tot tien jaar zullen plaats vinden. Die termijn is nog te overzien. Wat wel nodig is, is enig optimisme - niet te veel, maar net genoeg om ervan overtuigd te zijn dat de wereld ondanks alles een betere plaats kan zijn om te leven en dat communicatienetwerken daarvoor kunnen worden gebruikt.

Optimisme, dat vaak verbonden is met futurisme, past niet goed in het westerse levensgevoel van de jaren negentig. Dat wordt immers beheerst door relativering die vaak omslaat in wantrouwen, waarbij alles wat maar lijkt op het verheerlijken van onmeetbare zaken als geluk, liefde, schoonheid en solidariteit met grote achterdocht wordt bekeken.

Dat er nog grote moeilijkheden overwonnen moeten worden voor de informatiesnelweg een feit is, weet iedereen die zich maar even in de materie verdiept. Nationale regelgeving, monopolisering, toegankelijkheid, beveiliging, censuur en privacy leveren ieder op zich al een onthutsende hoeveelheid problemen op, die nauwelijks te overzien zijn. Toch denk ik dat niet deze problemen, maar de potentiële oplossingen de discussies zouden moeten bepalen.

We leven, Toffler en Naisbitt schreven het aan het begin van de jaren tachtig al, in een informatiesamenleving. Vanaf 1956, toen het overwicht van de witte boorden-arbeiders ten opzichte van de industriearbeiders een feit was, is dit aandeel alleen maar toegenomen. Op dit moment is 60% van de beroepsbevolking in geïndustrialiseerde samenlevingen een informatie-arbeider. Informatiekosten maken 70% uit van de kostprijs van een product. Hoe moeilijk het was om die ontwikkeling van de arbeid te voorzien, blijkt onder andere uit oude science fiction-films. Vanaf de *Reis naar de Maan* (1902) van de Franse goochelaar Georges Méliès, is de toekomst een geliefd filmthema. Film was op zichzelf natuurlijk al het medium van de toekomst, maar juist ook met film kon een onbekende wereld worden opgeroepen. Een van de grootste angsten die in de vroege science fiction-films werd verbeeld, was de 'mechanische mens'. Dat was niet zelden een uit ledematen van lijken in een laboratorium samengesteld nieuw wezen. Deze gefabriceerde mens kon dood en verderf zaaien, omdat een belangrijk onderdeel niet nagemaakt kon worden: een geweten. De drijvende kracht achter het naderende onheil was de wetenschap en vooral de techniek. Die wetenschap werd gepersonifieerd door een op de grens van krankzinnigheid en grootheidswaan levende geleerde. In de beroemdste science fiction-film uit de beginperiode van de film, Fritz Lang's *Metropolis* (1926), verschijnt de robot zelfs in de gedaante die het meest schrik aanjaagt, namelijk als verleidelijke vrouw. Daarmee wordt benadrukt dat het verlies van menselijke gevoelens het ergste is wat ons in de toekomst kan overkomen wanneer we wetenschappers hun gang laten gaan. Alhoewel *Metropolis*, met zijn wolkenkrabbers en helicopters, een stad laat zien die alleen maar kon ontstaan door

fantastische technische prestaties, wonderen van menselijk vernuft, wordt diezelfde stad afgeschilderd als een beangstigende nachtmerrie, een gevangenis waar niemand aan ontsnappen kan. In die stad hebben slechts weinigen het goed, en leven velen een slavenbestaan. Dat komt omdat de mensen in die stad afgebeeld worden als machine-onderdelen die de industrie gaande moeten houden. Ze zijn robots geworden in een gemechaniseerd arbeidsproces. Dat is ook het onderwerp van Chaplin's *Modern Times* (1936), die veel meer nog dan Lang een pleidooi houdt voor klein menselijk geluk als tegenhanger van de industriële ontwikkelingen.

Noch Lang, noch Chaplin konden voorzien dat hun toekomstvisie een blinde vlek bevatte. Arbeid in de vorm die zij schetsten, zou door de automatisering juist verdwijnen of verplaatst worden. Wat gerealiseerd werd, was een wereld die veel minder fabrieksarbeiders bevatte, en meer mensen die 'onzichtbaar' werk doen achter beeldschermen. De nachtmerrie is inmiddels de wereld *zonder* werk en daardoor zonder middelen van bestaan voor de mensen die van werk zijn uitgesloten - de onderklasse uit de westerse geïndustrialiseerde samenlevingen en de massa's in de Derde Wereld. De laatsten zouden een inhaalmanoeuvre kunnen maken wanneer draadloze communicatievormen en goedkopere apparatuur hen toegang verschaffen tot de grote netwerken. Zo lang brood en medicijnen echter nog prioriteit hebben, zal de achterstand die Afrika heeft op telematica-gebied de bevolking voorlopig nog in de ban houden van honger en oorlog.

Als je ziet hoe oude toekomstvoorspellingen tekort schieten, kijk je des te kritischer naar meer recente voorbeelden. Zit daarin soms ook zo'n blinde vlek als in de science fiction van het begin van deze eeuw? Laten we eens vier geruchtmakende bestsellers bekijken: Alvin Tofflers *Toekomst Shock* (1970), Tofflers *De derde golf* (1980), John Naisbitts *Megatrends* (1982) en *The Popcorn Report* van Faith Popcorn (1991) Allemaal nemen ze het totale maatschappelijk leven onder de loep. En allemaal zijn en blijven ze merkwaardig vaag over een kwestie die in de jaren zeventig en tachtig toch de gemoederen behoorlijk heeft beziggehouden: de gelijke taakverdeling tussen mannen en vrouwen wanneer ze gezamenlijk kinderen verzorgen. Toffler loste in 1970 het probleem van de 'zorgarbeid' op met een verbijsterende luchthartigheid: uitstel en uitbesteding. De 'oudere moeder' kon immers via reageerbuisbevruchting van ingevroren ei- en zaadcellen na haar pensionering ook nog kinderen krijgen? Nog verbluffender was zijn pleidooi voor een onderscheid tussen bio-ouders en prof-ouders. Bio-ouders zouden hun biologische kinderen tegen betaling onder kunnen brengen bij ouders die bewezen hadden zeer geschikt te zijn voor het opvoeden van kinderen, de prof-ouders. Ze zouden hun bio-kinderen af en toe kunnen bezoeken zoals peetouders dat doen. Impliciet zegt Toffler: arbeid en kinderen zijn niet te combineren. In *De derde Golf* maakt hij zijn zorgeloosheid gedeeltelijk goed, door te pleiten voor een elektronische huisindustrie. Helaas koppelt hij daaraan voordelen die vooral van morele aard zijn. Hij benadrukt dat op deze manier het gemeenschapsgevoel terug kan keren en mensen actiever worden in verenigingen en kerken. Weliswaar ziet hij ook dat de emotionele betrokkenheid bij het gezin groter kan worden, maar hij laat zich niet uit over de aard van die

betrokkenheid. Dat mannen en vrouwen op deze manier samen en in gelijke mate voor huishouden en kinderen kunnen zorgen concludeert hij nergens. Nog steeds ziet hij het combineren van werk met de opvoeding van kinderen als een probleem. Hij voorspelt dan ook 'kind-vrije' gezinnen, het einde van de 'kindgerichtheid' en in ieder geval het einde van het kerngezin. In de elektronische huisindustrie die hij ziet ontstaan, ziet hij nog wel een rol weggelegd voor kinderen: als goedkope werknemers mits de wetten tegen kinderarbeid worden veranderd. Toffler heeft niet veel met kinderen op.

Ook Naisbitt ziet in 1982 in de toenemende individualisering het einde van het gezin. Vrouwen zullen zelfstandiger worden en meer gaan werken, mensen zullen vaker hun huwelijk opbreken, en daardoor zullen er meer alleenstaanden zijn. Wat er intussen met kinderen, kinderopvang en kinderopvoeding moet gebeuren, daar zwijgt hij over, al ziet hij wel dat met flexibeler arbeidstijden, en deeltijdwerk van mannen en vrouwen, kinderopvang makkelijker te realiseren zou kunnen zijn. Hij wijst thuis werken categorisch af. 'Naar mijn idee zullen er niet zoveel mensen zijn die thuis willen blijven. Mensen willen onder de mensen zijn, ze willen naar hun werk toe. Maar weinigen zullen vanuit hun huis berichten willen doorgeven aan hun kantoor. (...) Er kunnen perioden zijn waarin dat nuttig is - bij voorbeeld tegen het einde van een zwangerschap. Maar over het algemeen zullen we het contact op het werk blijven zoeken.'

De vaagheid van dat 'willen' en het beroep op een bijna als natuurlijk voorgestelde drift om naar het werk te gaan, is opmerkelijk, vooral als je hem vergelijkt met de precisie waarmee andere ontwikkelingen door Naisbitt worden voorspeld. Hier zit namelijk een probleem: wat

doen we met kinderen in de toekomst, wat *willen* we doen met de kinderen in de toekomst. *Dat* is de witte vlek van veel toekomstvoorspellingen, die vrijwel altijd door mannen worden geschreven. Wel biedt Naisbitts meest recente studie, *The Global Paradox* (1994), aanknopingspunten voor het verplaatsen van de werkplaats naar het huis, door de groei die hij voorspelt voor draagbare apparatuur en eenpersoonsbedrijfjes die wereldwijd kunnen opereren. In discussies over telewerken worden die *SoHo's* - (Small Office /Home Office) genoemd.

Faith Popcorn, tenslotte, is te geobsedeerd door de promotie van haar eigen trend-bureau en de effecten voor de consumptie, om nog oog te hebben voor de veranderingen binnen het gezin. Als voorlichtster van het bedrijfsleven is het ook haar taak niet om te schrijven over dingen die zouden moeten gebeuren. Ze ziet weliswaar een trend om thuis te gaan werken, die ze *Cashing Out* noemt, maar ze verbindt dit helaas met cocooning en een trek naar het platteland, iets wat McLuhan al voorspelde. Haar boerderij is een *echte* boerderij, waar mensen kleine kaasmakerijen beginnen of andere ecologisch verantwoorde bedrijven opzetten. Dit soort boerderijen heb ik in *Het Boerderijmodel* zeker niet op het oog. Ik gebruik het begrip 'boerderij' alleen als alternatief voor woning om aan te geven dat aan de woonfunctie het werken weer moet worden toegevoegd. Het werk dat er gedaan wordt, kan echter van allerlei aard zijn: hoogwaardig technologisch en desnoods ecologisch *on*verantwoord.

Ergers is dat ook Popcorns analyses de al gesignaleerde witte vlek bevatten. Over een gelijke verdeling van werk tussen mannen en vrouwen rept ze niet. Ze gaat er domweg vanuit, wat blijkt uit haar beschrijving van de rol van kinderen. Die ziet ze als de nieuwe

consumenten. Ze zijn immers vaak alleen thuis wanneer beide ouders werken, kijken naar reclames, en bepalen voor een belangrijk deel hoe het gezinsbudget wordt besteed. Nu is het een vreemde voorspelling dat kinderen alleen thuis zullen zijn als je daarvoor beweert dat mensen meer thuis zullen gaan werken. Nog vreemder wordt het dat Popcorn niet ingaat op de gevolgen die het voor kinderen - en ouders - kan hebben als die mensen elkaar zo weinig zien. Eenzaamheid en liefdeloosheid komen in Popcorn's hijgerige universum niet voor.

Gezin

Uit het *Sociaal en Cultureel Rapport* dat september 1994 door het Sociaal en Cultureel Planbureau werd gepresenteerd, blijkt dat 90% van de Nederlanders in gezinsverband wil blijven wonen, of dat graag in de toekomst wil doen. Maar 10% is een verstokte vrijgezel. 'Van groot enthousiasme voor het duurzaam alleen wonen is doorgaans geen sprake' stelt het rapport. Dat houdt dus in dat velen onvrijwillig alleen zijn. Eenzaamheid lijkt een belangrijk probleem van deze tijd. Diezelfde Nederlanders stellen er overigens wel prijs op om als individu behandeld te worden door overheden. Er bestaat kennelijk een kloof tussen hoe men leeft, hoe men zou willen leven, en hoe men vindt dat iedereen behandeld moet worden. Wie zijn eigen belastingaanslag krijgt, hoeft niet gelijk een eigen voorkeur. Individualisering betekent dus kennelijk iets anders dan 'alleen willen zijn'. Het betekent dat men maatschappelijk als individu behandeld wil worden. In een gezin leven blijft echter het ideaal. Het gezin heeft een slechte reputatie, die terug gaat tot de negentiende eeuw. Marx en Engels wezen bij voorbeeld al op de functie van het

gezin binnen het kapitalisme bij het overdragen van de macht en het in stand houden van economische verschillen. Freud legde begin deze eeuw bloot dat vele ziekten en neurosen toe te schrijven zijn aan traumatisch verlopende psychologische processen binnen gezinnen. In de jaren vijftig en zestig werd de aanval op het gezin als psychische martelkamer nog eens overgedaan door psychologen als Laing en Cooper. Jongeren grepen uitspraken van deze populaire psychologen dankbaar aan om de autoriteit van ouders en op hen lijkende instituties aan de kaak te stellen. Niet lang daarna gingen vrouwen zich ook nog afzetten tegen de gezinsconstellatie, omdat de heersende machtsverhoudingen binnen het gezin als belangrijkste struikelblok werd gezien in hun emancipatiestrijd.

Het gezin zou een gevangenis zijn voor vrouwen, een doorgeefluik voor conservatieve waarden, een doelwit van reclamecampagnes, de seksualiteit zou erin worden onderdrukt en in het algemeen zou het gezinsleden belemmeren in hun vrije ontplooiing door het in stand houden van afhankelijkheidsrelaties die al in de vroegste jeugd ontstaan.

Als iets de afgelopen decennia heeft bepaald, dan is het wel dat mensen zich hebben willen ontworstelen aan het als keurslijf voorgestelde gezin, met zijn als verstikkend ervaren emotionele bindingen. Het gezin werd gelijkgesteld met conservatisme, calvinisme, kapitalisme en seksisme. Het gezin werd een besmet begrip. Het is daarom een wonder dat er op de drempel van de eenentwintigste eeuw nog gezinnen bestaan en dat meer dan de helft van de bevolking op de een of andere manier in gezinsverband leeft. Allerlei invloeden van buitenaf, zoals de toegenomen werkdruk of juist werkloosheid, maken het er echter niet makkelijker op om de

broze gezinsconstructie in stand te houden. Ondanks het feit dat het als de ideale samenlevingsvorm wordt beschouwd, wordt het succes van het gezinsleven steeds meer afhankelijk van externe factoren en het aanwezige talent voor het leven in deze vorm.

De aanhoudende kritiek op het gezin heeft sommige theoretici ertoe gebracht om te denken dat het einde van het gezin aanstaande zou zijn. Dat blijkt niet waar te zijn. Alleen durft vrijwel niemand daar openlijk voor uit te komen. Wie spreekt over de voordelen van het gezinsleven doorbreekt een taboe. Dat komt omdat christelijke instellingen het spreken over het gezin hebben gemonopoliseerd en tot een christelijk-politiek thema hebben gemaakt. Abraham Kuyper zei het al: 'Het gezin is een anti-revolutionair project onder kerkelijke zorg.' Het gezin is een CDA-issue. Hierdoor kan niemand buiten het CDA meer over het gezin spreken zonder het begrip op zijn minst te cursiveren. Dat heeft grote consequenties voor het nadenken over de toekomst van het gezin, dat vanwege het taboe ook alleen maar in diezelfde christelijke regionen wordt gedaan. Er zou een tegenbeweging op gang moeten komen om iets van het verloren terrein terug te winnen. Daarbij zou de waarde van het samenleven van ouderen met kinderen centraal moeten staan.

1994 is het Internationale Jaar van het Gezin. Het Nationale Comité dat vorm moet geven aan dit motto van de Verenigde Naties heeft daar al net zoveel moeite mee als de organisatoren van het Internationale Jaar van de Vrouw in 1975. In een politiek-correcte verkramping probeert men niemand voor het hoofd te stoten, wat tot uitdrukking komt in de definitie van het gezin die door het Nationale Comité wordt gehanteerd: 'Een leefeenheid waarin kinderen worden

opgevoed'. Zo is zelfs een tuchtschool nog een gezin. Wat ontbreekt, en waar niemand zich aan wil branden, is de liefdesrelatie die gezinsleden met elkaar hebben. Het lijkt er sterk op dat het een onuitspreekbaar taboe is om het over liefde te hebben wanneer je het gezin ter discussie stelt. Niemand is daarbij gebaat: noch de eenoudergezinnen, noch de allochtone gezinnen, noch de gezinnen waar ouders driedubbele taken combineren ten koste van hun kinderen.

HET SPEL

Wenk 1: denk aan ons op de superhighway

In het informatie-paradigma leven virtuele mensen. Ze zijn een E-mail adres met een codenaam, een kruispunt op de informatiesnelweg. Hun leven, hun werk, hun geheime wensen en verlangens worden opgenomen in megabytes. Ze zijn gedigitaliseerd, samen met miljoenen anderen. Ze verplaatsen zich in secondes over de wereld, terwijl ze thuis voor een beeldscherm zitten. Hun werkerrein is grenzeloos. Informatie krijgen ze uit databanken in New York, Parijs of Hongkong. Winkelen doen ze bij leveranciers in Delhi of Milaan. Het spel dat ze 's avonds spelen komt uit Moskou. Hun vrienden wonen in Praag of Reykjavik. En hun muziek downloaden ze rechtstreeks uit studio's in Londen, Hamburg of Seattle. Contact *In Real Life* wordt tot een minimum beperkt. Zelfs hun liefdesleven wordt vertaald in nullen en enen. Het bloeit op binnen de decimeters van een monitor. Mensen lijken alleen nog uit een hoofd te bestaan. Hoe komt het toch dat de schildering van dit toekomstbeeld de laatste tijd zoveel opwinding veroorzaakt? De superhighway, de informatiesnelweg, wordt voorgesteld als een reuzenachtbaan, een pretpark waar je heen kunt zodra je een modem aan je computer hangt. Zou het de tot de verbeelding sprekende snelheid zijn waarmee duizenden kilometers kunnen worden afgelegd vanuit de huiskamer? Het gevoel van macht waarmee met simpele bewegingen de hele wereld binnen handbereik komt? Heeft het te maken met de behoefte om je graag anders voor te doen dan je bent, wat mogelijk wordt

omdat niemand je achter je beeldscherm kan zien? Zit de aantrekkingskracht in de rolwisseling? Wie tot voor kort een leven leidde aan de zijlijn, uitgerangeerd vanwege een sociale of lichamelijke handicap, krijgt nu een herkansing bij nieuwsgroep alt.sex.bondage.

De vreugde over de anarchie van het Internet, met zijn grenzeloosheid en bandeloosheid, heeft een merkwaardige parallel met de blijdschap over de *global village*, die in de jaren zestig door Marshall McLuhan en andere media-goeroes werd voorspeld. Terwijl ze de eerste video- en filmcollectieven oprichtten en de studentenonlusten in Parijs, Berlijn en Amsterdam rond 1970 gingen verslaan, voorzagen ze een wereldbeweging, een die de nationale machtige mediacircuits omver zou werpen.

Voordat media deskundigen zich meester maakten van de grenzeloze mogelijkheden van televisie en voorspelden dat iedereen zender en ontvanger tegelijk zou worden, waren kunstenaars al bezig geweest het terrein te verkennen. Zij raakten in de jaren vijftig gevoelig voor de futuristische mogelijkheden van het massamedium televisie. Het wekte de belangstelling van musici die zich bezighielden met elektronika. Een van hen was Nam June Paik, een Koreaanse componist. Zijn onderzoekstocht langs vele elektronische media leidde uiteindelijk tot het gebruik van live satelliet televisiebeelden in een memorabele uitzending op 1 januari 1984. Met *Good Morning Mr. Orwell*, waarin onder andere de choreografie van Merce Cunningham te New York werd gecombineerd met de modeontwerpen van Jean-Paul Gaultier te Parijs, was de droom van de 'global village' eindelijk - tijdelijk - verwezenlijkt.

Paik's werk was een reactie op de destructieve werking van de eenzijdige distributienetten voor elektronische media. Hij was ervan overtuigd dat de beeldbuis het schildersdoek zou vervangen zoals de collage het olieverfschilderij. Paik zette zich af tegen geïstitutionaliseerde kunst en kunstinstellingen. De massamedia waren zijn werkterrein. Het werk dat hij produceerde moest 'open' zijn, toegang bieden aan een publiek, appelleren aan intelligentie. Paik bekritiseerde het passieve televisiepubliek en spoorde het met zijn werk aan om te reageren door het beeld voortdurend te beïnvloeden. In 1965 beschikte hij over de eerste draagbare videoset, de Sony portapak. Vanaf dat moment domineerden video-experimenten zijn werk. Daarin werden live beelden vermengd met eerder opgenomen materiaal. Hij gebruikte aan het eind van de jaren tachtig oude televisietoestellen om enorme sculpturen te verwezenlijken met een menselijk voorkomen.

Het werk van Paik stond niet op zichzelf. Het was een onderdeel van een bredere beweging, die Fluxus (=stroom) werd genoemd, beïnvloed door zulke uiteenlopende figuren als Marcel Duchamp en Walter Benjamin. Fluxus wilde de scheidslijn tussen kunstdisciplines en hun publiek doen verdwijnen, en bewerkstelligde dat via manifesten, performances en happenings. Veel werd overgelaten aan het toeval, en de 'ruis' van schijnbaar onbetekenende uitroepen, restmateriaal en andere trivia.

Waar Paik en Fluxus op aanstuurden, was een wereld waarin iedereen alert om zich heen zou kijken en niets als vanzelfsprekend aan zou nemen. De autoriteit van het kunstwerk en de kunstenaar werd ter discussie gesteld. De scheidslijn tussen kunstenaar en beschouwer werd opgeheven.

Wanneer de auteur de toeschouwer bij het tot stand komen van een werk betreft, die het voltooit door zijn aanwezigheid, wordt iedereen kunstenaar. Vooral in happenings en performances uit de jaren zestig en zeventig kon de afwezigheid van een autoriteit ten volle worden beleefd. De kunst die werd geproduceerd overschreed op zichzelf ook zoveel mogelijk grenzen.

In multi-media projecten werden veel disciplines samengebracht, van ballet tot film. En in elk afzonderlijk werk werd ook geprobeerd, soms op het absurde af, om te laten zien dat het werk was samengesteld uit verschillende onderdelen, dat er keuzes waren gemaakt die ook hadden kunnen leiden tot een ander eindresultaat. Iedere tekst, ieder woord, ieder beeld, elke beweging, iedere noot kon daardoor ter discussie worden gesteld. Zo kwam er aandacht voor de 'materialiteit van het medium', of dat nu een roman was als *Willie Masters Lonesome Wife* van William Gass, *TV-Buddah* van Nam June Paik, een film als *Wavelength* van Michael Snow of een compositie van John Cage. Het werk werd als een bewegend geheel gezien. Tijd en ruimte werden relatief, evenals fictie en realiteit. Het verleden, het heden en de toekomst werd zoveel mogelijk in één werk, en in één beeld, samengebracht, zonder daar een hiërarchische ordening in aan te brengen. Het 'simultane' werk ontstond, waarin meerdere 'werkelijkheden' in split screen naast elkaar werden gepresenteerd. Naast de opvatting dat iedereen kunstenaar was, werd de werkelijkheid zelf als kunst opgevat. Gene Youngblood, een van de weinige avantgarde filmers die zich waagde aan een verklaring van zijn ideeën in *Expanded Cinema* (1970), benadrukte dat de film een 'oceanisch-erotisch bewustzijn' moest creëren, een 'grenzeloos sensorium' dat tot doel heeft een beter begrip van jezelf te krijgen. De

Hollywoodfilm werd door deze filmers uiteraard afgewezen als manipulatief entertainment. Begrippen als cybernetica en global village werden in deze tijd gebruikt om aan te geven dat de bekende tijd-ruimte relaties ruim moesten worden opgevat.

In de euforie over het Internet vind je dezelfde elementen terug. Een eerste belangrijk kenmerk is de anarchie. Het Internet 'is' van niemand, de nieuwsgroepen worden beheerd door vele vrijwilligers. Wanneer iemand de informatiegroepen binnen het Internet voor iets anders wil gebruiken dan het leggen van contacten of het uitwisselen van - wetenschappelijke - informatie, bij voorbeeld om reclame te maken voor zichzelf of zijn zaak, dan wordt hij hardhandig tot de orde geroepen. Hij wordt 'uitgerookt' of in net-taal met *flames* (= vijandige boodschappen) bestookt. Er bestaat geen hiërarchie.

Iedereen is auteur. Het publiek wordt hoogstens gevormd door de nieuwelingen die aan de zijlijn toekijken, net zo lang tot ze durven mee te doen. De autoriteit van een krant of een nieuwsstation wordt omzeild doordat het mogelijk wordt om zelf direct contact te leggen met mensen op plaatsen waar nieuws gemaakt wordt. Internet-gebruikers hielden elkaar uitvoerig op de hoogte van de opstand van de Chinese studenten in Peking, de Golfoorlog, de gebeurtenissen in de voormalige Sovjet Unie, de oorlog in het voormalige Joegoslavië, de ontwikkelingen van het koude fusie-onderzoek en het vuurwerk dat kometen op Jupiter teweegbrachten.

Met uitzondering van een thema-aanduiding van nieuwsgroepen, bestaat er verder geen kader, er is geen begin of eind aan ieder gesprek. Er kan van alles aan worden toegevoegd. Het café is geen ruimte die te herkennen is als bruine kroeg in de vorm van een pijpenla, maar staat voor de soort conversatie die er wordt gevoerd.

E-mail

Nadat de Amerikaanse defensie, de ruimtevaartindustrie, het bedrijfsleven en hackers er een begin mee hadden gemaakt, zijn computernetwerken voor het eerst op grote schaal gebruikt door academici die in de jaren tachtig via hun universiteitscomputer toegang kregen tot hun eigen elektronische postbus via E-mail en zo wereldwijd konden communiceren met vakgenoten. De Nederlandse overheid heeft dat met de financiering van het Surf-net bevorderd. Het nieuwe van E-mail ten opzichte van telefonisch contact of een briefwisseling was de combinatie van afstand en informaliteit. E-mail heeft de aantrekkelijke kanten van een memo. Iedereen die E-mail regelmatig gebruikt, wijst bij voorbeeld op de informele taal waarin de berichten geschreven zijn, inclusief grammaticale fouten, wat uniek is voor geschreven teksten. Zelfs privé-correspondentie is gereguleerder dan het soort taal dat je in E-mail berichten aantreft. Daardoor krijgt elke boodschap een stempel van directheid. Een ander, nieuw, aspect is de uitdaging om onmiddellijk te reageren, waarbij er echter wel zoveel afstand blijft, dat die reactie overwogen kan zijn en soms dagen of weken later plaats kan vinden. De emotionele kant van telefoonverkeer, met een altijd aan vele gevoelens appellerend persoonlijk stemgeluid, blijft achterwege. Aarzelingen en andere persoonlijke aspecten die men niet kwijt wil, kunnen makkelijk worden weggelaten, terwijl andere aspecten kunnen worden versterkt. Via E-mail kunnen mensen van persoonlijkheid veranderen op een manier die tot nu toe niet mogelijk was. Vrouwen doen zich als mannen voor, ouderen als jongeren. De mogelijkheden

zijn onbegrensd. E-mail is een vorm van communicatie die past in een tijd waarin plastische chirurgie een ander mens van je kan maken. Deze nieuwe vorm van contact tussen mensen bleek zo simpel en tegelijkertijd zo fascinerend, dat vergelijkbare netwerken werden opgezet door anderen. Dat leidde tot het Internet, dat inmiddels vele vertakkingen kent. Vooral in de Verenigde Staten bestaan netwerken die beheerst worden door elke denkbare doelgroep, van skinhead tot tuinier. Wat er via de netwerken wordt verspreid, is ook niet meer alleen bedrijfs- of wetenschappelijke informatie. Er wordt gescholden, geroddeld, geflirt en getroost - geen enkel facet van menselijke interactie is uitgesloten. Dat biedt enorme mogelijkheden voor mensen die thuis willen blijven en tegelijkertijd maatschappelijk willen functioneren. Voor iedereen is deze vorm van communicatie een verrijking omdat het iets tot stand brengt dat tot nu toe alleen bestond in schriftelijke correspondentie: de pure uitwisseling van ideeën zonder dat die gekleurd worden door geslacht, klasse, gezichtsuitdrukking, stemgeluid of kleding.

In de euforie over de telematica revolutie keerden twee invloedrijke jaren zeventig-ideeën terug. In de eerste plaats zou iedereen meer betrokken kunnen raken bij de politiek. In de tweede plaats zou iedereen kunstenaar kunnen worden.

De invloed op de politieke verhoudingen door het Internet is vooralsnog niet goed in te schatten. Weliswaar wordt er veel over politieke onderwerpen gediscussieerd, maar er is geen enkel effect bekend van die discussies. Toen Bill Clinton, daartoe aangespoord door vice-president Al Gore, namens de nieuwe regering van de Verenigde Staten in 1993 verklaarde dat hij het ontstaan van een

superhighway zou bevorderen en zelf een E-mail adres opende, bestond de illusie dat vanaf dat moment iedere Amerikaan rechtstreeks contact kon onderhouden met het Witte Huis en zo invloed uit kon oefenen op beslissingen. Nu is dat contact zoeken nog wel mogelijk, maar het daadwerkelijk invloed uitoefenen blijft beperkt tot het verzenden van suggesties naar president@whitehouse.gov. De macht in Washington ligt eerder bij groepen die hele televisiestations tot hun beschikking hebben, zoals de machtige medische lobby. Met een nieuwsgroep versla je die niet. Er mag daarom meer verwacht worden van de forums die opgezet worden in buurten en steden, zoals in 1994 in Amsterdam tijdens Digitale Stad gebeurde. De lokale politiek leent zich goed voor net-discussies omdat de politieke beslissingen van een stadsbestuur vaak gevolgen hebben voor de directe leefomgeving van burgers. Die winden zich nu eenmaal eerder op over de wijziging van een bestemmingsplan dan over een belastingwet.

'Iedereen is een kunstenaar', een tweede 'zeventig'-idee, is wel bewaarheid. Iedereen krijgt op zijn minst de illusie dat hij een kunstenaar is. De verminderde aanwezigheid van kunstenaars in discussies wordt ruimschoots goedge maakt door de meer of minder geslaagde beeldende activiteiten van iedereen die een pen vast kan houden en een toetsenbord plus een scanner kan bedienen. Dat is ook precies wat de bedenkers van Apple computers voor ogen stond, toen zij in de jaren zeventig en begin tachtig de Macintosh ontwierpen. Aan de ene kant moest hij aantrekkelijk simpel zijn. Daarvoor zorgden iconen, beeldjes zoals de 'vuilnisbak' en de 'bom', als de machine het af liet weten. Een bekende anekdote over het ontstaan van de Mac vertelt dat een van de ontwerpers met opzet een afdeling

met huishoudelijke apparaten bezocht, om te kijken naar het meest eenvoudig te bedienen apparaat dat hij kon vinden. Dat was het broodrooster. Daarom werd de Apple vanaf het begin met kleine handzame boterhammetjes, diskettes, gevoerd.

Het scherm moest eruit zien als een comfortabele kamer, met daarin een bureaublad waarop een notitieblok en een rekenmachine lag. Aan de andere kant moest het apparaat met het door een muis simpel aanklikken van iconen de meest ingewikkelde combinaties kunnen maken zodat het resultaat zou kunnen concurreren met het beste werk van de kubisten, de surrealisten en de abstract expressionisten. Met opzet werd er geen onderscheid gemaakt tussen grafische beelden en tekst. Daardoor werd de Mac niet alleen populair bij grafisch ontwerpers, maar ook bij iedereen die liever in beelden dacht dan in letter-cijfer combinaties. Apple-directeur was dan ook de ex-hippie en India-reiziger Steve Jobs, die een appel wel een mooi vegetarisch symbool vond. Het werd een wereldmerk.

Ex-Apple ontwerpers werken op dit moment aan een telecommunicatie-apparaat voor een volgende generatie. Het heet Telescript, het wordt geproduceerd door het bedrijf General Magic. Het principe is dat het apparaat voor je denkt. Het moet even simpel te bedienen zijn als de Mac, alleen moet het veel meer voor je doen. Het nieuwe apparaat is zo klein als een telefoon, maar vervangt een secretaris. Het is een computer, telefoon en televisie in een, en werkt met handgeschreven notities, die in een nette tekst worden veranderd door het apparaat zelf - ongeveer zoals Apple's Newton nu al doet. Maar het meest tot de verbeelding sprekende is dat elke notitie standaard een aantal instructies bevat die opgevolgd moeten worden. Zoals: 'Als ze dit bericht niet binnen twee uur ziet, fax het dan naar

haar secretaresse en als die niet reageert, bel het door naar haar autotelefoon.' Gecombineerd met apparatuur die zal werken op aanrakingen of op stemgeluid dat automatisch door een vertaalcomputer in elke gewenste taal wordt veranderd, is de versimpeling van telematica-apparatuur op de lange termijn een feit. Voor de kunstenaars uit de jaren zestig vormde de toekomst nog een uitdaging, waarbij de massamedia werden ingezet om zichzelf en het publiek te bevrijden. Dat veranderde in de jaren tachtig, toen de verwachte mogelijkheden van biotechnologie en telematica, de combinatie van computers en telecommunicatie, science fiction-schrijvers en -filmers aanzette tot somber getinte verhalen.

Michael Crichton, William Gibson en Ridley Scott lichtten ieder op hun eigen manier een tip van de sluier op. Wat te zien en te lezen was - in *Disclosure*, *Neuromancer* en *Blade Runner* - stemde niet altijd vrolijk. Beelden van een verregeand geconstrueerde maatschappij gevuld met egocentrische, agressieve mensen gaven voedsel aan doemdenken. Ze werkten verlamdend.

De euforie over de weldaden van de cyberspace aan de ene kant, en de angst voor het onbekende, voor Orwell's *Big Brother*, aan de andere kant, liet een oude tegenstelling intact: die tussen de binnen- en de buitenwereld, tussen het huiselijk leven en het openbare leven. De kunstenaars uit de jaren zestig benadrukten dat je door de nieuwe ervaringen een ander bewustzijn kreeg. Daaruit moest als vanzelf een andere, niet op autoriteit en macht gebaseerde vorm van handelen voortvloeien. Hoe dat handelen eruit moest zien, bleef vaag. De uitvinders van de Mac stond ook al een democratisch ideaal voor ogen. Hun apparaat was uitdrukkelijk bedoeld als anti-autoritair instrument. De iconen van Apple - de gum, het potloodje, de

vuilnisbak - zeggen allemaal een ding: 'Neem me niet te serieus'.
Werken moet spelen zijn. Toch gaat het ook hier over effecten die niet direct en niet noodzakelijk gevolgen hoeven te hebben voor liefdesrelaties, zorg relaties, voor samen leven in een beperkte ruimte. De doemdenkers tenslotte hebben vooral oog voor de dreiging die uit kan gaan van telematica. Het gezin, de persoonlijke levenssfeer, moet daartegen worden beschermd. Als de hoofdfiguur uit *Disclosure* van Michael Crichton het op moet nemen tegen een vrouwelijke chef, wat hem een virtual reality avontuur oplevert tussen de archiefkasten in de databank van zijn onderneming, dan stuurt hij zijn gezin op vakantie. Het gezin wordt uitgesloten van de effecten van de telematica revolutie. Het wordt als een constante opgevat, het blijft de 'haven in een harteloze wereld'. Wat zo wordt verhuuld, is dat het gezin alleen in de mythe zo'n haven is. In werkelijkheid is het eerder een uitzendbureau. De kinderen worden naar school gestuurd, de ouders naar hun werk. Het gezin bevindt zich aan de periferie van het maatschappelijk leven, het werk ligt in het centrum. In deze constructie zijn de plaatsen en hun functies aan elkaar gekoppeld. Op het moment dat die koppeling wordt opgeheven, zal iedereen gedwongen zijn de begrippen 'uit' en 'thuis' nog eens kritisch te bekijken. Het huis wordt dan een netwerk dat kantoor- en huishoudelijke functies in zich verenigt. Huisdeuren blijken draaideuren, ramen worden tuimelramen. Binnen en buiten is niet meer gekoppeld aan een positie *In Real Life*, maar aan de handeling die iemand verricht.

De drempelkwestie

Als je je binnenshuis kunt amuseren, als werk en scholing voor de beeldbuis thuis plaats kan vinden, als bankzaken en boodschappen vanuit de luie stoel kunnen worden afgewikkeld, dan kun je nog moeilijk spreken van het gezin als een cocon. Dan klapt het huis naar alle kanten open. Het wordt binnenstebuiten gekeerd. Alle functies van de stedelijke omgeving waar het een onderdeel van vormt heeft het immers overgenomen. Het huis, en de directe omgeving wordt het centrum van alle menselijke activiteiten, niet meer de stad of het land waarin men leeft.

De blinde vlek voor deze ontwikkeling zie je ook in de discussie over telewerken en teleleren, om de belangrijkste ontwikkelingen te noemen die door telematica mogelijk worden. Daarin wordt consequent benadrukt welke gevolgen die wel niet zullen kunnen hebben voor het verkeersaanbod, het gebruik van kantoor- en schoolgebouwen of het verlagen van personeelskosten. Vrijwel nooit wordt gesproken over de veranderingen binnenshuis, over de verhoudingen tussen gezinsleden, tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen. Daarmee wordt een geforceerd onderscheid in stand gehouden tussen 'binnen' en 'buiten'. Alsof 'binnen' onveranderd kan blijven voortbestaan, *wil* blijven voortbestaan, wanneer 'buiten' zo verandert. Ik heb dit probleem de *drempel-kwestie* genoemd. Hij is cruciaal als we spreken over de manier waarop mensen in de toekomst met elkaar zullen samenleven. In *Het Boerderijmodel* heb ik de drempelkwestie aanschouwelijk gemaakt, door te laten zien dat elke ruimte in het huis in feite onbegrensd is. Bij elke handeling kan

hij van functie veranderen. Een slaapkamer kan een kantoor worden, een kinderkamer een concertzaal.

Over deze sociale verandering door de telematica-revolutie wordt opvallend weinig gesproken. Dat komt omdat de informatie in televisieprogramma's, tijdschrift- en krantenartikelen vaak de invloed van buitenaf, van bestaande netwerken en massamedia, benadrukken. Daarnaast wordt de informatie vaak op een opgewonden toon, gelardeerd met veel onbekende engelse telematica-begrippen, gepresenteerd. Daarbij wil niemand voor elkaar onder doen in taalgebruik, kennis, in het presenteren van de laatste snufjes, de nieuwste apparatuur en programma's. Geen wonder dat de meeste mensen de berichten over de telematica-revolutie voor kennisgeving aannemen. In beginsel is ieder mens, waar ook ter wereld, behoudzuchtig. 'Wat is, heeft zijn waarde bewezen,' zei Groen van Prinsterer al. Wat moet je ook beginnen met vijfhonderd televisiekanalen en de mogelijkheid om contact te maken met miljoenen anderen over de hele wereld. Het maakt bij voorbaat moedeloos. Voor een utopische instelling is bovendien weinig aanleiding. Iedere futuristische beweging van de laatste twee eeuwen heeft immers zijn trekken thuis gekregen. Of het nu de socialisten zijn of de idealisten van het Bauhaus, de feministen of de hippies, allemaal hebben ze moeten constateren dat tussen droom en daad praktische bezwaren staan en dat de mens geneigd is tot alle kwaad. Voor een utopisch bewustzijn is geen plaats in een samenleving zonder ideologieën, waar scepsis en ironie de boventoon voeren. Ieder initiatief is bij voorbaat kansloos, omdat de critici altijd gelijk zullen hebben: alles al gezien, alles al meegemaakt, nooit iets van terechtgekomen. Het kapitalisme heeft zich ingevreten in de dingen

die ooit van waarde waren, daaraan is niet meer te ontkomen, is de conclusie die post-modernisten van de Frankfurter Schule hebben overgenomen en nu voor eigen gebruik inzetten. De werkende massa kan niet meer worden opgezadeld met de missie van de proletarische revolutie. De vrouwen doen er beter aan pragmatisch te zijn, een werkster te nemen en zich leidende posities veroveren, in plaats van de macho-cultuur aan te vallen en de mannen te dwingen tot afwassen. Wie is er nog feminist? Geen vrouw onder de veertig durft zich nog zo te noemen. Intussen slepen ze zich voort onder hun driedubbele belasting. De kinderen betalen de prijs. Niemand die nog een ideaal voor ze heeft. Ze noemen zich de Generatie Nix.

Het meest vergaand is de malaise-sfeer die hieraan ten grondslag ligt in de jaren tachtig verwoord door de franse cultuurfilosoof Jean Baudrillard Hij stelde radicaal dat Disneyland moet verhullen dat de wereld daaromheen het eigenlijke Disneyland is. En dat Watergate moest toedekken dat de hele politieke wereld is gecorrumpeerd. Niets is immers meer reëel. Alles, elke menselijke verhouding, is gesimuleerd. Zelfs de arbeid heeft de glans van de productie verloren. Het werken van de werkers werd een ritueel. Zo kon verborgen worden dat echte arbeid nauwelijks meer bestaat. Baudrillard's antwoord? Sluit je af, doe niet mee, laat je niet manipuleren door alle informatie.

Met zoveel veranderingen voor de boeg, is het goed pas op de plaats te maken en ons af te vragen of Baudrillard's advies moet worden opgevolgd.

Laten we daarom eens de wonderlijke wereld waarin we ons aan de vooravond van de telematica-revolutie bevinden - met ons huis, ons gezin en onze activiteiten - binnengaan alsof het een computerspel is.

Met een virtual reality-helm op lopen we door een model, een maquette, die bedrieglijk echt lijkt. Vensters openen het verre verleden of de directe toekomst, discussies kunnen worden opgeroepen, functies van onderdelen verklaard. Niets is onmogelijk in Het Boerderijmodel.

Laten we eerlijk zijn: niet iedereen kan binnen komen. Slechts een kleine minderheid beschikt op dit moment over een computer en een telefoonlijn die toegang verschaft tot de wereldwijde netwerken. Virtual Reality-helmen zijn nog prototypes. Grote delen van de Derde Wereld staan aan de kant. Daarnaast gaat niet iedereen even makkelijk met een computer om. Zij spelen met een handicap.

Handicap

De meeste inwoners van Afrika en Azië lijken bij voorbaat uitgesloten van toegang tot telecommunicatienetwerken. Waar op elke honderd inwoners een telefoonaansluiting is, is de telematica revolutie nog ver weg. Zij moeten wachten tot de draadloze telecommunicatie overal standaard wordt, zodat ze makkelijk toegang kunnen krijgen tot netwerken. Bovendien moeten computers nog verder in prijs dalen. Voor het eerste moet worden gevochten. Dat laatste zal zeker gebeuren. Een sterke daling van de prijs gaat bovendien nog steeds gelijk op met een verveelvoudiging van het vermogen. Ook analfabeten en het enorme stedelijke proletariaat in de Verenigde Staten en Europa spelen met een handicap. Net als bij velen in de Derde Wereld-landen, schort het vaak aan hun scholing. Om computers goed te kunnen gebruiken moet je minstens behoorlijk

kunnen lezen en schrijven. Zij hebben ook vaak meer aan criminaliteitsbestrijding dan aan een aansluiting op de Superhighway. Als ze al een computer bezitten, is hij vaak al gestolen voor ze hem hebben kunnen gebruiken.

Alsof er nu nog niet genoeg handicaps zijn, blijken er ook nog culturele barrières te bestaan.

Dat is onder andere af te zien aan het feit dat er lange tijd twee systemen naast elkaar bestonden. Enerzijds had je de Mac, die appelleert aan creativiteit, beeldend vermogen, gevoel voor kleur en vorm, wat wel 'vrouwelijke' eigenschappen worden genoemd. Anderzijds had je het DOS-systeem, waarbij uitgegaan wordt van commando's, gebaseerd op een combinatie van letters, lettertekens en cijfers. Dat noemen we in de wandeling 'mannelijk'.

Alhoewel Mac's veel worden gebruikt door de mensen waar ze voor zijn gemaakt, zoals kunstenaars, componisten, ontwerpers en reclamemensen, is negentig procent van de computers, die in het 'harde' bedrijfsleven worden gebruikt, een IBM-kloon, gebaseerd op het DOS-systeem. Dat is het apparaat voor accountants, sales managers en consultants. 'Een echte man heeft geen muis' hing in de jaren tachtig boven menig bureau. Inmiddels heeft het Windows-besturingssysteem, dat op dat van Apple lijkt, veel van de eerste ongemakken weggenomen, maar de effecten van de tweedeling zijn nog steeds voelbaar. De computer werd speelgoed voor zakenmannen. Dat blijkt bij voorbeeld uit het feit dat nog maar een derde van de computer-wetenschap studenten in Amerika een vrouw is. Zelfs op management-niveau in de relatief jonge computerindustrie zie je weinig vrouwen. Het isolement van vrouwelijke technici is zelfs zo groot dat ze een eigen Net-groep hebben opgezet, *Systems*.

Ook op het Internet zijn vrouwen in de minderheid. In *Wired*, het invloedrijke Amerikaanse telematica-tijdschrift, is zelfs het verontrustende getal genoemd van vijf tot tien procent. In de ingezonden-brieven rubriek van *Wired* wordt regelmatig geklaagd dat vrouwen zo'n kleine plaats in het blad innemen.

Een van de oorzaken voor hun afwezigheid is dat weinig vrouwen over een eigen computer beschikken, laat staan een computer met voldoende capaciteit waarop via een modem beeld, tekst en geluid kan worden binnengehaald uit het Internet. In Amerikaanse huishoudens staat in een op de drie gezinnen een computer (in Europa is dat 1 op 4). In negen van de de tien gevallen is die echter gekocht door een man. Die heeft bovendien de computer zo in huis geïnstalleerd dat hij hem zelf het beste kan bedienen.

Weliswaar gebruiken veel vrouwen een computer, maar dat doen ze om teksten te verwerken. Het is duidelijk dat ze op deze manier al wel met de computer vertrouwd zijn geraakt. De computer is voor hen in dit geval eerder een veredelde typemachine. Omdat relatief veel vrouwen secretariaatswerk doen, werken veel vrouwen op kantoor met computers. Ze zijn echter zelden inventief, en onderzoeken zeker niet alle mogelijkheden op de eigen computer thuis. Met computers gebeurt immers vaak hetzelfde als met videorecorders en -camera's. Het merendeel van de mensen gebruikt een fractie van de mogelijkheden. Mensen zijn lui en vaak weinig nieuwsgierig naar dit soort apparatuur. Vrouwen voorop. Ze vinden het al lang mooi als een man zich daarover ontfermt.

De school, de maatschappij, het gezin, de reclame, ieder afzonderlijk en alle vier samen maken dat computers 'mannelijk' gevonden worden.

Het is gebruikelijk dat op een bewering als dit vaak verontwaardigde reacties volgen. Iedereen komt dan met 'eigen' voorbeelden waaruit het tegendeel zou blijken. Wat daarin steeds als mythe gehandhaafd blijft, is dat technologie onafhankelijk van sociale verhoudingen wordt geproduceerd. Dit technologisch determinisme houdt conservatieve krachten in stand. Juist de laatste tien jaar is echter op grote schaal onderzoek gedaan naar technologische vernieuwingen. Daaruit bleek telkens weer dat een nieuw apparaat of een nieuwe toepassing wordt aangepast aan de groep waarvan men verwacht dat hij hem zal gaan gebruiken en gedurende de introductieperiode in voortdurende interactie met de gebruikers wordt vervolmaakt. Zo krijgen apparaten ook een 'geslacht'. Wasmachines werden vrouwelijk, videorecorders mannelijk, al is in beide dezelfde chip-technologie verwerkt. Dat blijkt onder veel meer uit reclames, instructieboeken, plaatsen waar ze worden verkocht en soort verkopers die ze aanprijzen. Dat heeft gevolgen voor wie ze gebruikt. Het is daarom de hoogste tijd dat computers worden vervrouwelijkt. Computer-alfabetisme is immers een voorwaarde voor maatschappelijk succesvol functioneren in de toekomst. Daartoe moeten alle belemmeringen om computers te gebruiken, zowel economisch als cultureel, worden weggenomen. Het zou het belangrijkste onderdeel moeten zijn binnen ontwikkelingshulp en een eerste prioriteit moeten krijgen binnen het onderwijs. Om op je gemak Het Boerderijmodel binnen te wandelen, moet je het stadium voorbij zijn dat je een computer benadert als een tijdbom.

THUIS

Wenk 2: maak van je huis een metropool

We schuiven wat met de muis, en klikken het huis aan dat achter de bomen verscholen staat. We gaan ervan uit dat daar een computer aanwezig is die is aangesloten op een communicatienetwerk. Het vervolg is eigenlijk nogal simpel. Op het moment dat die computer verbonden kan worden met andere computers, beeld zowel als geluid kan worden ontvangen en uitgezonden, hij weinig plaats inneemt, grote hoeveelheden informatie op kan slaan en verwerken, redelijk betaalbaar is en gebruikt kan worden door iedereen die tot tien kan tellen, op dat moment wordt het leven geconcentreerd rond die computer.

De belangrijkste gebieden waarop de telematica-revolutie vroeger of later merkbaar zal worden, zijn amusement, telewerken, teleleren en domotica. 'Domotica' is een samentrekken van domus=huis en telematica. Het verwijst naar de op afstand, via een computer te regelen functies binnenshuis: klimaatbeheersing, verwarming, energievoorziening, beveiliging en controle - bij voorbeeld een op afstand en ook buitenshuis te besturen camera waarop te zien is of kinderen nog rustig slapen. Een kabelaansluiting die in het systeem is opgenomen, zorgt voor de koppeling aan allerlei dienstverlenende en commerciële instellingen. Men kan telebankieren, informatie

opvragen bij bibliotheken, mee discussieren en meebeslissen in politieke kwesties. Bij telewinkels kunnen bestellingen worden geplaatst.

Laten we eens goed naar dit voorbeeld van telewinkelen kijken. Een filmactrice op haar retour die zo nog een leuk zakcentje bijverdient, demonstreert een blouse of een diamanten ring, begeleid door zoetgevooid gekir waarin een aanprijzing te ontwaren valt. De subliminaal aangesprokene reageert, en krijgt het begeerde object daarna thuisgestuurd, mits zij haar creditcardnummer opgeeft. Het lijkt allemaal te mooi om waar te zijn. Waarom is telewinkelen niet nu al populairder dan 06-nummers? Dat komt omdat het in feite al bestaat, vroeger zelfs uitgebreider was opgezet dan nu, en winkelen - het opwindende rondlopen langs fraai ingerichte etalages - reduceert tot behoeftebevrediging en onversneden hebzucht. Het heet postorderbedrijf. We hebben het hier eenvoudig over een negentiende-eeuws gebruik dat terugkeert in een nieuwe vorm. In de vorige eeuw ging immers vrijwel niemand de deur uit om boodschappen te doen. Leveranciers van levensmiddelen kwamen aan huis, of leverden bestellingen af die per briefje waren opgegeven. Grote stukken, tot aan houten huizen en potentiële echtgenotes toe, werden vaak per postorder aangeschaft.

Alleen omdat vanaf de jaren dertig vrouwen auto gingen rijden - zeker in de Verenigde Staten waren vrouwen eerder en vaker degenen die de gezinsauto bestuurden dan mannen - konden winkels het zich opeens veroorloven de klanten die huishoudelijke inkopen deden naar zich toe te laten komen. Zo ontstond de consument, die met reclames kon worden verleid tot impulsaankopen in een supermarkt. In

huishoudens wordt tegenwoordig gemiddeld acht uur per week besteed aan het inslaan van dagelijkse boodschappen.

Wanneer gesproken wordt over de verkoop van lokale kabelnetten aan commerciële bedrijven, worden de mogelijke servicediensten vaak aangeprezen. Telewinkelen wordt daarbij altijd nadrukkelijk genoemd. In de Randstad bestaat op verschillende plaatsen de James Telesuper, waar je via je computer-met-modem bestellingen kunt plaatsten. Toch blijft die service opvallend lang in een experimenteerfase steken. Het is namelijk de vraag of hij wel zo rendabel is. Ook de grootste kruidenier moet immers op de kleintjes letten. Bij deze vorm van telewinkelen verliest hij een belangrijke omzet verhogende prikkel: de aanwezigheid van 'verborgen verleiders' in de supermarkt, de speciale routes die daarin zijn uitgezet - met strategisch geplaatste snoepvakken aan het eind van de rit. We hebben het hier namelijk over de enige bedrijfstak die klanten bevoordeelt als ze *weinig* kopen. Kijk maar naar de snelkassa's waar je voorrang krijgt als je minder dan zeven boodschappen af te rekenen hebt. De supermarkt is erbij gebaat dat je vaak naar ze toe komt om weinig te halen. Daarmee bevoordelen ze zichzelf. Niet de gezinsinkoper die efficiënt boodschappen wil doen. Een andere aanwijzing voor de aarzelingen bij supermarktketens voor de introductie van 'winkelen op afstand' is dat er nooit eerder grootschalige experimenten zijn geweest met bij voorbeeld schriftelijke of telefonische bestellingen. Dat had al lang eenvoudig gerealiseerd kunnen worden. Het versterkt de indruk dat supermarkten uit zichzelf niet zo snel met telewinkelen zullen beginnen. Dat moet afgedwongen worden door belangenorganisaties, zoals bij voorbeeld een op te richten Nederlandse Vereniging voor

Huishoudens. Vooralsnog zal telewinkelen betekenen dat er een nieuwe vorm van postorder-inkoop zal ontstaan waar niemand om heeft gevraagd. Gemeenten die kabelnetten verkopen aan de meest biedende zouden zich dit moeten realiseren. De kopers van deze netten zijn niet geïnteresseerd in burgers, maar in consumenten.

Telewinkelen vooronderstelt iets dat zelden vanzelfsprekend is in deze tijd: de aanwezigheid van mensen die tot een huishouding behoren. Alleen aanwezigen kunnen bestellingen in ontvangst nemen. Dat is zeker belangrijk voor bederfelijke of kostbare waar. Nu is het kenmerk van het moderne gezinsleven dat mensen juist niet aanwezig zijn: ze zijn op pad voor hun werk, naar school, op zoek naar amusement, bezig met sport of een andere buiten-activiteit. Alleen mensen die geen werk hebben, niet naar hun werk kunnen of niet op school zitten, zijn thuis: baby's, oppassen, werklozen, zieken en bejaarden: niet de meest interessante groep consumenten voor verkoop-organisaties want vrijwel altijd slecht bij kas. Dit zijn zeker niet de *easy spenders*, de impuls aankopers op wie de verkooppraatjes van dure producten zijn toegesneden. Net als bij postorderbedrijven wordt door telewinkelen alleen de minder mobiele klant aangesproken. Iedereen die kan winkelen om luxe goederen aan te schaffen, zal zich dit plezier zeker niet laten afnemen.

Telewinkelen is voor consumenten alleen interessant als ze zo de dagelijkse boodschappen kunnen kopen. Maar dat zal weer voornamelijk gebeuren door mensen die drukbezet en dus weg zijn. Nu kan daar tegenin gebracht worden dat daarvoor voorzieningen te treffen zijn. Architecten hebben al nagedacht over een aparte aan het huis gebouwde ruimte met een beveiligingsmechanisme waar

goederen in afgeleverd kunnen worden. Ook kan een buurtpostkantoor zijn randactiviteiten spectaculair uitbreiden met koelcellen en andere bewaarplaatsen. Veel eenvoudiger echter is het als mensen ook werkelijk thuis zullen zijn.

Dat kan alleen als een belangrijke activiteit weer naar het huis terug geplaatst wordt: het werk. Met opzet benadruk ik dat 'terug', want het werk waarmee geld werd verdiend was ooit een onderdeel van het huishouden. Pas bij de industriële revoluties verdween het uit het huis.

Er zijn niet al te veel cijfers bekend over de manier waarop mensen met kinderen voor 1800 hebben gewerkt en geleefd. Wel is duidelijk dat het leven in gezinsverband - van een getrouwd paar en afhankelijke kinderen in een agrarische gemeenschap - een praktijk is die sinds de Oudheid bestaat. Terwijl de ouders en de kinderen de constanten vormen van het gezin, is er echter rond dat gezin, zijn functie en zijn samenstelling, ook wel weer zoveel veranderd, dat alleen al daarom de huidige vorm kritisch moet worden bekeken. Het gezin weerspiegelt de maatschappelijke verhoudingen en heeft zich steeds aangepast aan de belangrijkste economische ontwikkelingen. De vorm van het gezin veranderde toen de manier waarop het inkomen werd verworven veranderde. Het gezin beleefde het grootste trauma toen het inkomen niet meer in en rond het huis kon worden verdiend, maar de kostwinners gedwongen waren om soms ver van de woonplaats vandaan hun arbeidskracht te verkopen in de loop van de achttiende en de negentiende eeuw. De organisatie van het gezinsleven vereiste door de eerste industriële revolutie dramatische aanpassingen. Vooral de vrouwen hebben daar onder geleden. Tot dan voorzagen leden van een gezin in hun levensonderhoud door te

werken op de eigen of andermans boerderij of in werkplaatsen dichtbij hun woning. Op het moment dat werkzaamheden grootschalig werden opgezet in industrieën waar grote massa's werkten aan producten die via een verregeande arbeidsdeling werden gefabriceerd, werd het noodzakelijk om op pad te gaan. De industrieën vestigden zich in steden. Iedereen die werk zocht, trok naar die steden, die dan ook uitgroeiden tot metropolen. De industrie genereerde nieuw werk voor banken, verzekeringsmaatschappijen en vele andere instellingen waarvan een gemeenschappelijk kenmerk is dat het werk plaats vindt in een kantoor. De aanwezigheid van machines, apparatuur en het direct kunnen uitwisselen van informatie concentreerde dit nieuwe werk op één plaats. De gang naar fabrieken en kantoren is op zo'n moment noodzakelijk.

Huizen zijn om in te wonen. Een huis is tegenwoordig nog zelden een boerderij. Boerderijen zijn buitenhuizen geworden. Mensen wonen zoveel mogelijk in steden of stedelijke omgevingen, dichtbij het werk. Een stadshuis bevat een woonkamer, een of meerdere slaapkamers, een keuken en een badkamer. De minimum-afmetingen daarvan liggen vast in regelgeving, die vooral in de sociale woningbouw heeft gezorgd voor veel uniformiteit maar soms ook voor ingenieuze oplossingen. Nederlandse architecten zijn tot ver over de grenzen beroemd geworden vanwege de veelvormigheid van huizen die ze binnen de beperkte mogelijkheden die ze hadden, wisten te realiseren. Sinds er sprake is van volkshuisvestingspolitiek, die teruggaat tot 1870, is geprobeerd om aan soms miserabele woonomstandigheden van vooral fabrieksarbeiders die in grote steden woonden, iets te verbeteren. Woningcorporaties van arbeidersverenigingen, of

woningbouw door verlichte industriëlen, hebben veel gedaan om aan de ergste misstanden een eind te maken. Licht en lucht waren een eerste vereisten. Hygiëne, met het oog op de volksgezondheid, was een leidraad voor beslissingen in tijden dat een goede riolering en een redelijk functionerend waterleidingnet een eerste prioriteit hadden. De aparte ouder-slaapkamer had meer te maken met de angst voor zedenbederf, dan met luxe-overwegingen als de behoefte aan ruimte. Was aan deze eisen voldaan, dan werd de woning al snel opgenomen in een plan: voor een buurt of een stad. De stad, als levend organisme en zijn verschillende functies voor werken, wonen, ontspanning en verkeer was uiteindelijk belangrijker dan de woning op zich. De stad werd opgevat als een groot huis met 'kamers' voor verschillende activiteiten, onder andere in de theorieën van Camillo Sitte en van Berlage. In Frankfurt, Berlijn en Wenen werden zulke 'huizen' gerealiseerd. In de jaren dertig werden die ideeën verder ontwikkeld binnen een groep architecten die zich verenigd hadden in het CIAM, het Congres Internationaux d'Architecture Moderne, waarvan de Nederlandse architect Van Eesteren lange tijd voorzitter was. In de Amsterdamse Bijlmermeer, waarvoor hij de basis legde, zijn veel van deze ideeën gerealiseerd.

De mensen die in de woningen van de moderne stad woonden, werden gezien als leden van een groot gezin, die ook het best in die groepen functioneerden. Men moest de mogelijkheid worden geboden om contact met elkaar te maken. Zo ontstonden er wijken die bedoeld waren om als voorbeeld te dienen voor een ideale maatschappij. Helaas blijken deze buurten vijftig jaar later soms alleen nog interessant vanwege de veelvormige architectuur. Betondorp in Amsterdam lijkt eerder de uitstalkast van alle mogelijke technieken

voor industriële woningbouw. De huizen van de Amsterdamse School-architecten, zoals M. de Klerk, of die van De Stijl, zoals J.J.P. Oud, waren ooit weliswaar een enorme stap vooruit ten opzichte van krotwoningen, maar op dit moment woont daar het nieuwe proletariaat: de uitkeringstrekkers en de buitenlanders. Van gemeenschapszin is helaas nauwelijks sprake. Het bekendste voorbeeld van een mislukking van hooggestemde idealen vormt de Amsterdamse Bijlmermeer en de Rotterdamse Alexanderpolder. De buurten worden geterroriseerd door het drugsprobleem.

Dat mensen in de overbevolkte, vervuilde en door criminaliteit geteisterde steden blijven wonen, berust op de werking van een mythe. De stad worden bijzondere, onzichtbare kwaliteiten toegedacht. Pas in een stad kan kunst ontstaan, pas in een stad voelt een mens zich vrij, pas daar is de ruimte om te experimenteren met nieuwe denkbeelden en levensvormen. Wie in een stad succes wil hebben moet zich presenteren, moet aanwezig zijn en steeds alert reageren op veranderingen. De stad biedt het kader voor het moderne leven. Het is een negentiende-eeuws idee, maar de mythe van de twintigste eeuw.

Als het succes van het Internet iets heeft geleerd, is het wel dat die functie van de stad inmiddels is achterhaald. Wie op zoek is naar nieuws, moet inloggen op een nieuwsgroep, in plaats van de straat op te gaan waar hij hoogstens een paar kennissen tegen kan komen in het cafe. In het virtuele cafe thuis ontmoet hij elke avond mensen uit Delhi, Athene, New York en Sidney die hem vaak meer interessants te melden hebben dan de paar kennissen aan de stamtafel. Het gesprek dat hij in het virtuele cafe met hen voert, rijgt zich aaneen. Er is geen ceremoniemeester. Wie inlogt, kan uitloggen wanneer hij wil, ingaan

op elke associatie, grappen maken, en mensen beledigen, kortom: hij is veel vrijer dan hij in een stadskroeg ooit zou zijn.

Ook als handelscentrum boet de stad aan betekenis is. In Wall Street, ooit het zenuwcentrum van de financiële transacties, staan kantoren leeg. De laptop met telefoonaansluiting heeft hier al voor een stille maar veelbetekenende revolutie gezorgd. Beursmensen werken in kleinere, meer flexibele kantoren Uptown, of thuis. Op het moment dat het noch voor de economie, noch voor de vrijheid, noch voor de informatie, noch voor de consumptie nodig is om zich in een stad te bevinden, dient de vraag zich aan waar architecten en beleidsmakers eigenlijk mee bezig zijn als ze nog steeds steden ontwerpen met enorme kantoorkolossen, woonwijken, winkelcentra en verkeersaders in de oude CIAM-traditie, waarin mensen slechts kunnen functioneren, maar niet kunnen leven.

Wanneer je een huis van de toekomst bezoekt, zoals dat in vele westerse industrielanden is ingericht, dan valt op dat daarin de nadruk ook al niet ligt op de manier waarop gezinsleden er met elkaar omgaan, maar op de materialen en de techniek die hen omringen. Het is duidelijk dat dit soort huizen worden gebouwd door fabrikanten die innovaties te verkopen hebben. Omdat een nieuwe manier van omgang met elkaar niet hun eerste belangstelling heeft, zie je dan ook dat hun futurisme hier nogal eens tekort schiet.

In Rosmalen staat het Nederlandse huis van de toekomst, een schepping van Chriet Titulaer, de Nederlandse futuroloog. Daarin is veel aandacht besteed aan zaken als zonne-energie en het gebruik van afbreekbare of gerecyclede materialen. Kom je echter in de keuken van dit voorbeeld-huis, dan verbaas je je over de bescheiden

afmetingen van de ruimte, waarin duidelijk slechts een persoon kan werken. Dat het huishouden en dus ook het koken, een gezamenlijke onderneming van gezinsleden zou kunnen zijn, is uitgesloten. Hetzelfde geldt voor de opstelling van computers in dit huis. In de woon-werkkamer staan er twee, maar die staan wel op twee bureau's naast elkaar. Via de ene kun je contact zoeken met een bank, via de andere met een supermarkt. Dat er weleens twee mensen in dit huis zouden kunnen wonen, laten we aannemen een man en een vrouw, met beiden een baan waarvoor ze een behoorlijke hoeveelheid tijd aan zo'n bureau zullen doorbrengen, is in ieder geval in deze opzet niet waarschijnlijk gemaakt. De enorme ruimte die dit fictieve huis van de toekomst inneemt, is niet gebruikt voor de inrichting van afzonderlijke, behoorlijke, af te sluiten werkruimtes voor twee personen. In plaats daarvan is er een open haard over de volle breedte van het huis aangelegd, heeft de huiskamer de afmeting van een kerk, waarvan je de metershoge, als een deur opendraaiende ramen elektrisch open en dicht kunt doen. Een knullig liftje serveert een kopje koffie in de tuin, gezet door onzichtbare handen. Het bubbelbad dat verwarmd wordt door zonnepanelen in een doorzichtige koepel, is afgestemd op een lenige kabouter.

Dit door vooraanstaande Nederlandse fabrikanten gesponsorde huis maakt pijnlijk zichtbaar hoe nodig het is dat anderen dan alleen technici zich bezig gaan houden met het inrichten van de toekomst.

Bij het nadenken over mogelijkheden van telematica blijkt er opeens weer behoefte te bestaan aan een utopisch ideaal over de manier waarop wonen en werken kan worden geïntegreerd. Waar vorige utopische bewegingen, zoals Bauhaus, in de architectuur echter

uitgingen van de stad en de stedelijke omgeving als constituerend element van de samenleving, zullen architecten en ontwerpers die willen ontwerpen voor een wereld die bepaald wordt door een telecommunicatierevolutie, uit moeten gaan van kleinere eenheden. De nieuwe stad is immers niet meer de metropool, die door negentiende-eeuwers als tegelijk angstaanjagend en aantrekkelijk ervaren leefomgeving waarin het individu oploste en plaats maakte voor een lege huls die zichzelf veranderde al naar gelang de omstandigheden. De nieuwe stad is een *onzichtbaar* netwerk. Daarin zijn weliswaar straten en wijken te onderscheiden, maar die kun je pas binnengaan als je er via je computer toegang toe hebt verschaft. Lijfelijke aanwezigheid in deze cyberspace bestaat niet.

Op het moment dat er zoveel kan worden weggefilterd en versterkt, zoveel van de brute materie verdwijnt uit intermenselijk contact, *moeten* de plaatsen waar mensen nog wel lijfelijk met elkaar communiceren wel veranderen. Als de buitenruimte van minder belang wordt, stijgt immers de waarde van de binnenruimte.

Voor het bouwen van nieuwe huizen, moet gebruik worden gemaakt van architecten die vanuit de binnenruimte hebben nagedacht over het huis als werkplaats, in tegenstelling tot gevelbouwers als Bofill, die van Parijse voorsteden mooie locaties maakte voor modiefotografie, maar geen comfortabele huizen voor hardwerkende mensen.

Rietveld's Schröder-huis en de ontwerpen van Aldo van Eyck laten daar betere voorbeelden van zien.

Als een plaats in een stedelijke omgeving niet meer noodzakelijk is, omdat overal een aansluiting op kabel- en telefoonnetwerken te realiseren valt, gaan andere overwegingen een rol spelen. Bij voorbeeld die van ruimte, natuurschoon en klimaat. Dat alle noord

europese arbeiders in de eenentwintigste eeuw massaal verhuisd zullen zijn naar locaties aan de Mediterranée, alwaar ze leef-werkgemeenschappen zullen stichten, zal wel een echte utopie blijven, maar iets van die neiging zal zeker merkbaar worden op het moment dat een woonplaats niet meer dichtbij een werkplaats hoeft te liggen. Het hele land wordt dan werkterrein.

De binnenruimte van zulke huizen moet voldoen aan veel meer functies dan ze tot nu toe hebben. Wanneer de huizen van de periferie naar het centrum van het leven worden verplaatst, zullen ze in ieder geval groter moeten zijn. Ze moeten werkkamers bevatten voor alle leden van het gezin. De schoolgaande kinderen moeten er kunnen teleleren, maar ze moeten er ook kunnen spelen met elkaar. De werkende ouderen moeten voldoende ruimte hebben voor kleine kantoren waarin ze alle communicatie-apparatuur kunnen plaatsen die voor hun werk noodzakelijk is. Daarnaast moeten er ruimtes zijn voor het ontvangen van bezoek, als het kantoor als ruimte voor sociaal contact aan belang zal inboeten. Eetkamers, zitkamers, logeerkamers, een gymnastiekzaal, ontspanningsruimten, tuinen: hoe langer je erover na gaat denken, hoe meer je tot de conclusie komt dat een flink landhuis eigenlijk de ideale behuizing zou zijn voor het postmoderne gezin.

Domotica

Bij het in 1994 opgerichte Domotica-platform Nederland, *Invenit*, worden mogelijkheden onderzocht voor het standaard uitrusten van nieuwe woningen met intelligente systemen.

Onder intelligent wonen wordt verstaan: 'het in een bepaald verband, met een zekere betekenis, op elk gewenst moment programmeren en door het huis transporteren van data'. Hierdoor kunnen energiestromen worden beheerd en beheerst, kan de woning worden beveiligd en wordt de functionaliteit en het wooncomfort vergroot. Het automatiseren van beheersfuncties in het huis wordt verricht met op het huis gerichte elektronica, oftewel domotica. Als domotica verbonden wordt met telematica in een *home system*, is er sprake van intelligent wonen. In het buitenland wordt dit *smart housing* genoemd. Met een enkele afstandsbediening zouden alle functies in een huis geregeld moeten kunnen worden. Daarnaast kunnen die gegevens worden verwerkt en gekoppeld aan informatie die via telefoon- of elektriciteitskabels van buitenaf komt. Een home-system maakt het mogelijk dat er meerdere communicatielijnen naar buiten tegelijkertijd kunnen worden gebruikt. Dat is vooral noodzakelijk als er vanuit huis data moeten worden verstuurd en ontvangen naar en vanuit vele apparaten.

Alhoewel de technische kennis op dit moment al zeer groot is, ontbreekt het vooral - en dat is een bekend verschijnsel bij technologische innovaties - aan systemen om de diverse uitvindingen met elkaar te verbinden. Er zijn ook problemen rond de standaarden, die te vergelijken zijn met het Philips-avontuur op de videomarkt en de mislukking van het V-2000 systeem. De bouw- en ver-bouwmarkt staat bekend als ambachtelijk. Fabrikanten van intelligente woon-systemen hebben daarom grote commerciële aarzelingen om zich in dit avontuur te begeven. In Europa functioneert de *European Home System Association*, een conglomeraat van elf bedrijven, die research

doen op dit terrein. Zij houden zich op dit moment bezig met het vaststellen van een Europese standaard.

Het is voorstelbaar dat de invoering van dit soort systemen in eerste instantie plaats zal vinden bij bejaarden en gehandicapten. Die kunnen zo langer zelfstandig blijven wonen. Daarvoor is een direct economische, en ook politieke, noodzaak. Met de opkomst van bejaardenpartijen en bejaarden als reële politieke machtsgroep, zou de invoering van domotica weleens langs deze niet voor de hand liggende weg kunnen worden gerealiseerd. Dat stelt echter wel zeer hoge eisen aan de gebruiksvriendelijkheid. Waar zelfs mensen van rond de veertig al moeite hebben met het bedienen van de videorecorder, is er niet veel verbeeldingskracht voor nodig om te bedenken welke problemen een geïntegreerd computergestuurd energie- en informatiesysteem in de woning op zou kunnen leveren voor tachtigjarigen.

HUISKAMER

Wenk 3: stook het vuur op.

Waar is de huiskamer in dit model? Daar waar de open haard zich bevindt? Misschien is er wel helemaal geen open haard, dit nostalgische overblijfsel uit de tijd dat boerderijen nog met houtvuur werden warm gehouden. Moeten we de huiskamer dan zoeken op de plaats waar de televisie zich bevindt? Dan heb je meer kans. In 1970 maakte Jan Dibbets *Television as a fire place*, een installatie waarin de televisie in de huiskamer de rol van open haard heeft overgenomen. Met de lange video-opname van een houtvuur, die in een huiskamer te zien is, bekritiseerde hij ook het eenvormige televisieaanbod. We zoeken dus een televisie. Opeens lichten vele ruimtes op: slaapkamers, badkamers, keukens. De dagen van de televisie als open haard lijken geteld, en die van de huiskamer erbij. Elke ruimte in huis kan tegenwoordig huiskamer worden, zoals elke kamer (met een magnetron erin) ook keuken kan worden, of slaapkamer, of kantoor. Dat is afhankelijk van wat je er doet.

Laten we dan maar kiezen voor de ruimte waar de grootste televisie zich bevindt, die met breedbeeld en stereo geluidsmogelijkheden. Anders wordt het helemaal een huishouden van Jan Steen. Wat zien we nu? Zelfs daar hebben alle gezinsleden een eigen beeldscherm. De kinderen spelen met een Gameboy en doen een computerspel op televisie, vader of moeder bedient een laptop. De huiskamer, in jaren

vijftig-nostalgie de plaats waar gezamenlijk activiteiten plaats vinden, men samen eet onder de lamp, een spelletje speelt, een gesprek voert over de toekomst van de kinderen, de kinderen observeert en vermaant, familie en vrienden ontvangt, die plaats wordt gedomineerd door vele vensters op de buitenwereld.

Nu was die huiskamer al lang niet meer een afgesloten ruimte. Vaak wordt de televisie genoemd als het medium dat de wereld binnen heeft gebracht, maar lang daarvoor had de telefoon al het gesloten gezinskader veranderd. Alhoewel de telefoon het zakelijk contact efficiënter moest laten verlopen, bleek al snel dat hij juist voor informele contacten werd gebruikt. Pas rond 1920 werd de babbelfunctie van de telefoon door de telefoonmaatschappijen erkend. Vanaf dat moment zie je ook dat er voor die functie reclame wordt gemaakt. Hetzelfde zie je bij het Internet. Pas toen dat toegankelijk werd voor individuen die het gebruikten om informeel contact te leggen, werd het de media-hype die het nu geworden is. Vanaf het eind van de jaren tachtig werden er ook gemeenschappen gecreëerd, zoals *The Well*, een virtuele commune, waarover Howard Rheingold schreef in *Virtual Community*.

Op het moment dat je op deze manier vriendschappen onderhoudt, en de gezinsleden via hun eigen beeldscherm overal in huis vrienden kunnen ontvangen, is het niet meer dan begrijpelijk dat de functie van de huiskamer verandert. Dan is daar niet meer de ontmoeting op zichzelf van belang, maar de ontmoeting *In Real Life*. De huiskamer kan een nieuwe functie krijgen door zich te profileren als ideaal decor voor zulke ontmoetingen. We weten inmiddels echter wel dat hij sterke concurrenten heeft.

Het moderne gezin wordt als een leefeenheid beschouwd die afgesloten is van de buitenwereld. Als de deur van de gezinswoning wordt gesloten, dan kunnen vijandige invloeden en storende elementen worden buitengesloten. Het gezin is een plaats waar men nieuwe krachten opdoet, een Haven in een Harteloze Wereld, zoals Christopher Lasch in 1977 schreef. Is dit zo? Natuurlijk niet.

Gezinsleden functioneren in allerlei contexten buiten dat gezin, op school, op het werk, in verenigingen en in vriendengroepen waardoor ze worden gevormd. Daarnaast staan ze bloot aan allerlei invloeden van de massamedia. De 'dood' van het individu werd al afgekondigd, door het te beschouwen als een lege huls, een constructie waarin vele invloeden samenkomen en weer verdwijnen. Dat het gezin nog een afgesloten eenheid zou kunnen zijn, is een illusie, een fictie, die een hardnekkig eigen leven leidt. Dat wordt veroorzaakt doordat de basis van het gezin ook veel met illusies en ficties is omgeven.

Hoeveel personen zitten er eigenlijk tegenwoordig maximaal in die gezinshuiskamer? Niet zo veel, een stuk of vier. Dat het gezin ooit als verstikkend kon worden ervaren, heeft ook te maken met het kleiner worden van de groep mensen die in een huis samenleeft. In de negentiende, maar vooral in de twintigste eeuw verdwijnen het huispersoneel en de kostgangers die vroeger deel uitmaken van het gezin meer en meer, zeker in de steden. Op het platteland blijft het grote boeregezin langer bestaan. Zo'n stamhuishouden omvat vaak drie generaties, waarbij het gebruikelijk is dat de oudste zoon bij de ouders introuwt, Ongehuwde tantes, ooms, zussen en broers, behoren ook tot dit huishouden. Opvallend is dat grote groepen mensen geen gezinnen stichten en ongehuwd blijven leven bij de ouders of een gehuwde broer of zuster. Of als personeelslid tot een familie behoren.

Het huwelijk, en geregeld seksueel verkeer, is een voorrecht van mensen die economisch zelfstandig zijn. Dat blijkt onder andere uit het lage aantal 'onwettige' geboorten. Velen onthouden zich. Dat drie generaties tegelijkertijd deel uitmaken van eenzelfde gezin is vooral een twintigste eeuws verschijnsel, omdat ouders door de verbeterde medische zorg relatief veel ouder worden dan daarvoor.

In de tweede helft van de twintigste eeuw bevorderen economische ontwikkelingen het ontstaan van een kerngezin, dat uitsluitend uit ouders en kinderen bestaat. Door de toegenomen welvaart is het niet meer nodig om ongehuwde familieleden op te nemen. Grootouders kunnen zelfstandig blijven wonen. Huispersoneel verdwijnt door de introductie van een groot aantal apparaten. Het huishouden wordt daardoor de exclusieve taak voor de moeder. Zo blijven er nog maar weinig mensen over in de huiskamer.

De moeder speelt in het huiselijk leven van het traditionele gezin tot aan de jaren zestig een sleutelrol. Tenzij het om economische redenen dringend noodzakelijk is, werken vrouwen niet buitenshuis. Als ze dat wel doen, gaat dat ten koste van het gezinsleven en de opvoeding van de kinderen. Werkende vrouwen vind je vooral binnen de arbeidersklasse. De meeste kans op een beroep waarbij vrouwen werk en gezinsleven kunnen combineren, hebben vrouwen die zelfstandig opereren binnen een éénvrouwsbedrijf. Vaak zijn dit weduwen. De beroepen waarmee dat kan zijn tot aan de jaren zestig echter schaars. Buitenshuis is er alleen voor ongehuwde vrouwen de mogelijkheid om te werken binnen het onderwijs, in de middenstand als winkeljuffrouw, in de verpleging of op kantoren in dienende beroepen als telefoniste, typiste, lokettiste of secretaresse. Als een vrouw ambtenaar is, wordt ze bij huwelijk ontslagen.

Gehuwde vrouwen moeten een groot deel van hun tijd besteden aan de opvoeding en liefderijke zorg voor de kinderen en het koesteren van de echtgenoot. Dit bevordert dat het gezin een naar binnen gerichte eenheid wordt. De belangrijkste economische functie van het gezin is de consumptie van goederen die worden geproduceerd door de laat-kapitalistische maatschappij. Waar eerst het gezin als eenheid nog zelf produceerde, in de agrarische sector of door in het woonhuis gevestigde kleine bedrijven waarin voor gezinsleden ook een taak werd gezocht, consumeert het gezin nu alleen nog maar. De besteedsters van het huishoudbudget zijn vrouwen. Als consumenten vormen ze de belangrijkste doelgroep van een expanderende industrie.

Het moderne gezinsleven, waarbij vrouwen veelal een groot deel van hun dag binnenshuis doorbrengen, isoleert vrouwen. Nu er geen inwonende familieleden of personeelsleden meer zijn, is ze als enige verantwoordelijk voor de gang van zaken binnenshuis. Ze heeft de supervisie over de drie functies van het huishouden: het echte huishoudelijke werk, zoals wassen en koken, de opvoeding van de kinderen en het doen van inkopen.

Vanaf het moment dat het gezin geen arbeidsgemeenschap meer is, heeft het alleen nog een passieve waarde, namelijk als consumptie-eenheid. Thuis wordt niets meer geproduceerd met enige marktwaarde, tenzij de socialisatie van kinderen als toekomstige werknemers zo kan worden opgevat.

Wat doen gezinsleden eigenlijk nog met elkaar in die huiskamer? We zullen iets voor ze moeten bedenken. Ze kijken bij voorbeeld gezamenlijk naar live-verslagen op televisie. Sportwedstrijden,

oorlogen, politieke debatten, rechtszaken en talkshows zijn erg populair. Ook zullen ze samen weleens naar een film kijken. Daarvoor is dat grote scherm erg geschikt. Ze vragen er een aan bij een videotheek, een peperdure instelling. Om deze wasmiddelenvernieuwing van videotheken heeft niemand gevraagd, zoals ook niemand behoefte had aan als telewinkelen vermomde postorder ondernemingen, maar ondernemers zien hier een gat in de markt. Wellicht willen ze het jongste kind de gang door weer en wind naar de videotheek op de hoek te besparen. Een ding is zeker: net als bij videotheken zullen de gebruikers ervoor moeten vechten dat alle films, dus ook films die ouder zijn dan vier jaar, films die als 'kunstzinnig' te boek staan, of documentaires, door deze nieuwe service zullen worden geleverd. Het grote bezwaar van videotheken blijft ook nu echter bestaan. Nooit kunnen ze een werkelijke - kwalitatief volwaardige - vervanging zijn van vijfendertig of zeventig millimeter filmprojectie in een verduisterde, goed geoutilleerde bioscoopzaal.

Ook muziek beluistert men soms wel met elkaar, liggend op comfortabele banken. Tenminste: als de smaken van de verschillende generaties enigszins overeenkomen. Wellicht wordt er zelfs wel een ouderwets boek gelezen. Of men leest de krant. Niet de onafgebroken reeks nieuwsberichtjes die via het Internet op te vragen zijn, maar gewoon, de ouderwets degelijke selectie van een competente redactie, die hoofd- en bijzaken voor de lezer heeft onderscheiden. Goed vormgegeven, met koppen en fraaie foto's, in kleur en zwart wit, wordt die selectie op een vel papier in een oogopslag duidelijk. Ongeordende informatie heeft men genoeg. De lezer zal zo'n krant, mits goed geschreven, graag in de huiskamer lezen. Als hij

commentaar heeft op een artikel, grijpt hij deze keer niet naar de pen, maar zoekt contact met de schrijver via zijn E-mail postbus. Of hun discussies boeiend worden, hangt af van de deelnemers. Ingezonden brieven-schrijvers zijn - goede uitzonderingen daargelaten - nogal eens slechte lezers, querulanten of betweters. Maar wie weet, levert het directe contact mooie gezinscommunicatie op.

Het hele gezin kan ook genieten van de kunst aan de muur: de op enorme televisieschermen geprojecteerde meesterwerken uit de beeldende kunst, die via een tele-kunstuitleenbureau eenvoudig kunnen worden opgevraagd. Voor een Van Gogh boven de bank, hoef je nu niet meer een vergeelde Verkerke poster in te lijsten. Anderen geven de voorkeur aan fotowerken, installaties of videokunst.

Als ze gaan vervelen, of als je meer wilt dan een mooi plaatje, dan kunnen alle commentaren worden opgeroepen die er inmiddels op het kunstwerk zijn geformuleerd. Dat kan de analyse zijn van John Berger bij Suzanna en de Ouderlingen van Tintoretto, die hij in 'Ways of Seeing' als vroege pornografie ontmaskerde. Dat kan ook een uiteenzetting zijn van E.H. Gombrich over de psychologie van het kijken bij de confrontatie met de vele gestolde gezichtspunten in een Picasso. Of het is - voor de liefhebber - Julia Kristeva's beschouwing over het effect van de kleur blauw in de fresco's van Giotto.

Samengebracht in een interactief programma, zoals die nu al bestaan voor sommige musea collecties op een combinatie van CD-rom en videodisc, is er geen enkel excuus meer voor een passieve, kritiekloze consumptie van kunst als amusement alsof het inwisselbaar is met een Sega-product.

Bij goed weer worden de ramen en deuren van deze huiskamer opengezet. De gezinsleden zetten hun conversaties voort in de tuin,

dat tot harmonieus omgevormde erf voor de boerderij. Die tuin kan zo ook nog een huiskamer worden - of een werkkamer, een slaapkamer, of een kinderkamer. Hij kan zelfs keuken zijn, met een barbecue erin. Die tuin heeft daarnaast de functie van de renaissancistische tuinen uit Italië. Hij confronteert de bewoners met de natuur terwijl ze het uitzicht op de stedelijke omgeving behouden. Het is een sensuele plaats - uitermate geschikt voor contemplatie. Hij vervolmaakt de villa urbana van het postmoderne gezin.

Het leven is goed in de huiskamer van de toekomst. Er wordt geen wanklank gehoord. Stilletjes verlaten we dit Nirvana. We gaan eens kijken hoe de mensen die hier leven hun huishouden financieren.

WERKPLAATS

Wenk 4: maak van je compagnon je geliefde.

In Het Boerderijmodel vinden we minstens twee werkplaatsen. In principe kan zelfs overal worden gewerkt - ook onderweg. Als je een werkplaats wilt vinden in een ouderwets huis kun je lang zoeken. Toen mensen vanwege de industriële revoluties hun huizen verlieten om elders hun brood te gaan verdienen, werd de boerderij een woning. Hij verloor een oeroude functie. Onttakeld bleef het pand achter. De stallen en schuren vervielen, en werden later verbouwd tot garage. Daar konden de auto's geparkeerd worden waarmee de tweeverdieners zich naar hun werk verplaatsten. In het moderne huis, die geamputeerde boerderij, slaapt men, eet men, heeft men lief, ontvangt men vrienden. Om dit nog eens te onderstrepen, staat men het in het Nederlandse belastingstelsel niet eens meer toe om er in het huis een - aftrekbare - studeerkamer op na te houden. Dat mag pas als men elders geen bureau meer heeft, en men thuis, om welke reden dan ook, een kantoor inricht. Dat is niet altijd even makkelijk. Ontwerpers van computermeubilair voor thuiswerkers hebben voor kleinbehuisden inmiddels futuristisch ogende, verrijdbare hokken bedacht. Sommige hebben de vorm van een kleine vliegtuigromp met een cockpit, andere van een bezemkast. Het kenmerk van beide is dat degene die werkt zich kan concentreren en zijn spullen, zoals diskettes met backups, veilig op kan bergen. Het integreren van werk

in een huis blijkt nog niet zo eenvoudig te zijn. Werk dat als Werk wordt beschouwd, bedoelen we hier uiteraard, niet de vage werkzaamheden die met elkaar zorgarbeid zijn gaan heten en die overal in huis plaats kunnen vinden. We hebben het over werk waarmee geld wordt verdiend. Werk waarvoor in ons model wel twee ruime kamers zijn ingericht. Of er ook nog in geslapen wordt, maakt weinig uit. Ze kunnen dicht, dat is het belangrijkste. Kinderen en andere huisgenoten weten wat dat betekent. Binnenlopen doen ze niet zonder goede reden.

Werken doen mensen soms wel de hele dag, meestal van negen tot vijf, gewoonlijk vijf dagen achter elkaar. Workaholics nemen het weekend erbij. Als hun werk zinvol en interessant is, houden mensen ervan iedere dag te werken. Dat lijkt heel gewoon, maar is het allerminst.

De eerste industriëlen in de zeventiende en achttiende eeuw hadden bij voorbeeld nog de grootste moeite om werkkrachten te vinden die bereid waren om iedere dag weer van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat te komen werken. Die situatie is anno 1994 onvoorstelbaar.

Werk biedt een kader aan het leven. Niet de manier waarop mensen hun leven inrichten, maar de manier waarop ze in hun levensonderhoud voorzien in fabrieken en kantoren blijkt het belangrijkste aspect van hun activiteiten te zijn als je sociologen en economen moet geloven. Werken is daardoor vaak niet wat het zou moeten zijn, namelijk een middel om een doel te verwezenlijken: een aangenaam en interessant gevuld leven leiden. De status van 'werkende' bereiken, is een doel op zich. Mensen moeten werken, willen ze een geslaagd lid zijn van de maatschappij, iemand die zijn verantwoordelijkheden kent. En daarom moeten die burgers met

verantwoordelijkheidsgevoel het huis uit. Daar wordt hun dat kader geboden. Dat werk hebben hoger aangeschreven staat dan werkloos zijn, blijkt bij voorbeeld ook uit het verschil in straffen die gegeven worden wanneer iemand belastingfraude of steunfraude pleegt. Het laatste wordt aanzienlijk zwaarder beboet.

De afgelopen twee eeuwen is werken verbonden met moraal. Werken is een christelijke plicht. In de tweede helft van de twintigste eeuw, met zijn nadruk op persoonlijke ontplooiing, is daaraan toegevoegd dat werken je gelukkiger maakt. Het schept orde in het leven. Je bent monteur, piloot, onderwijzer of brandweerman. Je bent geen informatieverwerker. Daar beginnen de problemen dan ook. Als je aan een kind vraagt 'Wat doet je vader?', of 'Wat doet je moeder?' dan zal hij daar vaak het antwoord op schuldig blijven. Zeker wanneer zo'n ouder weinig meer doet dan informatie verwerken. Een kind dat zo'n werkende ouder observeert, kan hoogstens zien wat hij met zijn handen doet. Dus zegt zo'n kind: 'zij typt', of 'hij buigt de hele tijd paperclips recht.'

Het kader dat mensen met werken tot stand brengen, is dus iets anders als het uitoefenen van een nauwkeurig omschreven beroep. Het werk van mensen bestaat voor een deel uit het tonen dat ze onderdeel zijn van een netwerk waarbinnen ze informatie verwerken. Ze behoren tot een organisatie. Daarbinnen spelen ze ook nog een andere rol. Ze behoren tot een invloedrijke groep, ze onderhouden prettige relaties met collega's. Ze functioneren kortom naar behoren. 'Goede contactuele eigenschappen' worden zeer op prijs gesteld in personeelsadvertenties. Mensen 'netwerken' om optimaal te blijven presteren. Daarmee werken ze voor het behoud van hun baan. Ze werken vaak ook nog voor iets anders: voor status en voor macht.

Dat wordt zichtbaar op het moment dat je de zaken omdraait. Dan raak je aan de kern van het moderne werk. Als je niet meer uitgaat van de zichtbare collectieve werkplaats, het kantoor of de fabriek als centrum van economische activiteit, maar van een onzichtbaar punt in een netwerk dat zich in het gezinshuis bevindt - of in een auto, of in een vliegtuig - dan verandert de status van het betaalde werk. Het wordt een van de vele activiteiten die een mens verricht, zeker als hij of zij ook nog deel uitmaakt van een gezinsnetwerk.

Door het binnenbrengen van werk over de drempel van het gezinshuis, wat eerder de drempel-kwestie is genoemd, wordt het kader waarbinnen dat werk plaats vindt doorbroken. De contacten die men heeft worden niet meer vrijwel exclusief onderhouden met collega's uit hetzelfde bedrijf, maar net zo eenvoudig met mensen uit andere ondernemingen. De mogelijkheden om deel te nemen aan videoconferenties - een camera gericht op iedere deelnemer, onderdeel te zijn van virtuele vergaderingen in een gesimuleerde ruimte, of een discussiebijdrage te leveren in een Bulletin Board Systeem zijn, zodra de apparatuur is geïnstalleerd en het abonnementsgeld is voldaan, vrijwel onbeperkt. De drempel tussen zakelijk en privé wordt niet alleen overschreden door de plaats van waaruit mensen werken, maar ook doordat iemand niet meer zo duidelijk onderdeel is van een onderneming. Hij moet thuis gebeld worden om iets te bespreken, niet bij Shell. Dat huis wordt daarom zijn basis. Zeker, contact met een onderneming zal er wel blijven en zal ook noodzakelijk zijn, maar die onderneming zou heel goed alleen nog maar kunnen bestaan uit een kapitaal, aandelen en een E-mail-adres. Arbeidsovereenkomsten worden dan flexibele contracten. De manier waarop mensen elkaar ontmoeten als ze elkaar dan eens in In

Real Life treffen, zal steeds meer informaliseren. Ook daar vervaagt de grens tussen zakelijk en privéleven.

Nog nooit eerder in de geschiedenis van de westerse geïndustrialiseerde samenlevingen hebben mensen die werk hebben zo veel werk verzet. Huisvrouwen verrichten op dit moment bij voorbeeld een hoeveelheid werk waar ze vroeger vier personeelsleden of inwonende gezinsleden voor nodig hadden.

Alleen geeft hen dat niet altijd het betere leven dat hen is beloofd. Op macro-niveau leidt het tot overconsumptie en milieuvervuiling. Op micro-niveau zorgt het voor overbelasting en stress. Mensen die werken beginnen op dit moment steeds vaker te klagen over hun hectische leven. Ze hebben immers ook behoefte aan ruimte, een wandeling in de natuur, rust, schoonheid en af en toe sympathiek contact met een ander menselijk wezen. Vooral bij werkende ouders, drukt de werklust zwaar. Ze klagen erover dat ze hun kinderen te weinig zien, geen tijd meer hebben voor familie en kennissen, hun huis verwaarlozen. Ze komen niet meer toe aan het lezen van een boek of het bezoeken van een concert. Dat één op de drie echtparen binnen elf jaar gescheiden is, houdt onder andere verband met de enorme druk waaronder partners staan die ooit uit romantische en erotische overwegingen voor elkaar kozen.

Er zijn daarom veel redenen om werk niet meer te beschouwen als een onveranderlijk gegeven, als een kader voor het leven, maar de posities om te draaien.

Zo ontstaat er ruimte om na te denken over de functie van werk, over herverdeling van werk en over het gelijk verdelen van werk tussen

mannen en vrouwen die de liefde het meest waardevolle element van hun leven vinden.

Telewerken

Net zoals het succes vele vaders heeft, heeft telewerken veel grondleggers. Een van hen is Jack Nilles, een oud Nasa-onderzoeker. Zoals veel van dit soort ideeën, ontwikkelde hij zijn theorie over 'telecommuting', zoals hij het noemt, al in de vroege jaren zeventig. Toen ik hem en zijn vrouw Laila juni 1994 tijdens een conferentie sprak, bleek dat ze daarvoor uit persoonlijke, idealistische motieven hadden gekozen. Samen vormen ze nu de directie van hun - succesvolle - adviesbureau JALA dat telewerk-projecten initieert en begeleidt.

Voor telewerken hoef je geen whizzkid te zijn, was hun credo. Je hebt er zelfs de zegeningen van het Internet niet voor nodig. Met een enkele telefoonlijn ben je al een telewerker, of telecommuter, zoals Nilles het liever omschrijft. Iedereen die voor de voortgang van zijn werk gebruik maakt van telecommunicatie vervangt direct menselijk contact en is daardoor een telecommuter. Niet alleen de dokter en de journalist, maar ook de secretaresse, de vertegenwoordiger en de boekhouder zijn in meer of mindere mate telewerkers, al zijn ze zich dat niet altijd bewust.

Die omschrijving wijkt nogal af van de definitie die organisaties, zoals het Platform Telewerken Nederland, de SER en het Ministerie van Verkeer en Waterstaat hanteren. De SER stelt: 'Telewerken is het op afstand van de reguliere werkplek werken met behulp van moderne telecommunicatie-apparatuur.' Dit kan betekenen dat iemand de hele

werkweek thuis werkt. De omschrijving 'reguliere werkplek' wijst er echter wel op dat telewerken althans in deze definitie als uitzondering wordt beschouwd. Meer ingeperkt is de definitie van Verkeer en waterstaat: 'Over telewerken spreken we als mensen een deel van het werk thuis verrichten dat ze anders op kantoor doen. De telewerker is via moderne communicatiemiddelen (telefoon, computer, modem, fax) met de organisatie verbonden. De telewerker werkt thuis en kan zijn werktijd voor een deel zelf bepalen.' Merk op dat hier niet gesproken wordt over een contract, of een andere manier waarop de werkzaamheden zijn vastgelegd. Deze definitie hanterend, is vrijwel elke beleidsambtenaar, docent en andere informatiewerker een telewerker. Aanmerkelijk meer dus dan de 3% telewerkers die het Platform Telewerken in het derde kwartaal van 1994 telde. Ook hier is de omschrijving 'werk dat ze anders op kantoor doen' opvallend. Telewerken blijft een uitzondering.

Het Ministerie van Verkeer en Waterstaat was de eerste overheidsinstelling die in 1989 met een telewerk-experiment begon. Een belangrijk argument hiervoor was de verwachte vermindering van de verkeersdruk. Uit dit experiment ontstond het Platform Telewerken Nederland, een stichting die bedrijven adviseert die met telewerken willen beginnen. Het Platform Telewerken stelt dat er sprake moet zijn van een vorm van een speciaal telewerk-contract tussen de opdrachtgever en de telewerker, ook al bestaat er al een normaal arbeidscontract. De manier waarop gewerkt wordt, moet dus geformaliseerd worden. Rechten, maar vooral ook plichten worden zo vastgelegd. De vrijheid die hier gerealiseerd wordt ten opzichte van de 'oude' werkrelatie is beperkt. Daarvoor biedt alleen de formulering 'de telewerker werkt thuis en kan zijn werktijd voor een deel zelf

bepalen.' enige ruimte. In dat 'voor een deel' ligt de crux van deze formulering. Op het moment namelijk dat dit niet meer kan, en de werkgever de werknemer voortdurend controleert - wat met dezelfde moderne communicatiemiddelen vrij eenvoudig is - dan is de werknemer helemaal niet bevrijd van zijn werk. Bij voortdurende controle van de werkgever wordt de relatieve vrijheid van de werknemer die met telewerken kan worden bereikt, een farce. Werknemers namen altijd al wel hun werk mee naar huis. Maar als het werk op deze manier de woning binnenkomt, en het kader, de hiërarchische structuur waarbinnen een werknemer functioneert, onderdeel wordt van de gezinsstructuur, dan is telewerken allerminst een verbetering. Het is deze vrijheid die inzet zou moeten zijn van de discussie over telewerken. Die is dat echter niet. Voorlopig wordt er eerst nog gebakkeleid over ARBO-wetten. Dat is geen gezellig onderwerp, maar de bescherming van de arbeider wordt nogal eens strategisch gebruikt. Wie tegen telewerken is, zoals het FNV, omdat men hier niet van de voordelen overtuigd is en uitbuiting vreest, heeft aan een enkel bezwaar reeds voldoende om de discussie op een laag pitje te houden.

Conferentie

Waarom verlaten die mensen in de jaren negentig van deze eeuw hun huis om elders hun werkkraft te verkopen? Dat vragen we ons vaak niet eens meer af. Het is een gewoonte. Het hoort. Thuis zitten is niet iets om trots op te zijn. Werklozen moeten niet bij 'tante Truus' achter de gordijnen blijven zitten, maar erop uit trekken, liet een bewindsman zich eens ontvallen in een no-nonsense interview. Hij

werd erom berispt omdat die werklozen dat toch ook niet voor hun plezier deden, maar de kwalificatie 'Tante Truus' bleef hangen. Zes jaar later was er nog weinig veranderd. 'Twintig procent van de ambtenaren zit lekker thuis' kopte een populair landelijk ochtendblad in juni 1994, en sprak daar vervolgens schande van. Wie werkt moet zichtbaar werken: achter een bureau, op een kantoor. Er zijn treurige geschiedenissen te vertellen over ontslagen mannen, die hun gezin en de bureaus niet wilden laten merken dat ze werkloos waren. Die mannen verlieten iedere morgen om acht uur de gezinswoning om daar pas 's avonds om zes uur terug te keren. De tussenliggende tijd doodden ze in cafe's, in parken of in de bibliotheek. Werken moet. Het is verbonden met rituele handelingen: de deur achter je dichtslaan, een aantal kilometers afleggen en een groot gebouw binnengaan alwaar men collega's treft.

Werkgevers willen ook graag dat werknemers naar het werk komen. Zij denken weer aan andere rituelen. Zij willen een ondernemingsmentaliteit ontwikkelen. Men wil een Shell-vrouw of een Philips-man van de werknemer maken. Dit aankweken van een bedrijfsmentaliteit, waardoor een onderneming de noodzakelijke cohesie krijgt en als een geolied mechanisme functioneert, sluit wonderlijk mooi aan bij een behoefte van werknemers. Steeds weer wordt namelijk als argument tegen telewerken genoemd dat werknemers naar het werk gaan omdat dat belangrijk is voor het leggen en onderhouden van sociale contacten.

Het is opmerkelijk dat noch voor de bedrijfscohesie, noch voor de sociale contacten sprake is van een in cijfers uit te drukken noodzaak. Eerder gaat het om moeilijk te meten en dus ook moeilijk te bewijzen

voordelen van de dagelijkse gang naar een werkplek die niet de eigen woning is.

Dat het mogelijk is om werkgevers salaris te laten betalen voor het onderhouden van sociale contacten, heeft te maken met het minstens zo dubieuze belang van de sociale controle aan de andere kant. Zo helpt men elkaar. Met werk, met het efficiënt uitvoeren van werk, heeft deze uitwisseling van behoeften weinig te maken.

Als er thuis, of liever vanuit huis gewerkt wordt, staat telewerken gelijk aan thuiswerk. Wordt het echter zo genoemd, dan wordt daar vaak door de propagandisten van telewerken, zoals Platform Telewerken Nederland, tegen geprotesteerd. Dat heeft te maken met de lage status van thuiswerk. Thuiswerk is synoniem met laaggeschoold productiewerk, zoals garnalen pellen, het maken van buttons, werk voor de textielindustrie en ander werk waarbij op stukloon wordt betaald en arbeiders vrijwel rechteloos tegenover hun werkgever staan. Alhoewel hun aandeel groeit, zijn mannen in deze groep ondervertegenwoordigd. Vijfennegentig procent van de thuiswerkers zijn vrouwen, 25% daarvan is allochtoon. Het Integratieproject Thuiswerk van de Vrouwenbond van de FNV, de enige plaats binnen de FNV waar structureel wordt nagedacht over telewerken, ziet in de verbetering van de status van thuiswerk, via telewerk, een mogelijkheid tot emancipatie voor deze vergeten groep. Thuiswerk is voor hen vaak de enige mogelijkheid om betaald werk te doen.

In 1994 waren er in Nederland 200.000 thuiswerkers en 100.000 telewerkers met een arbeidscontract. Die vallen daardoor onder de arbeidsomstandighedenwet. Het aantal thuiswerkers zonder zo'n

contract ligt veel hoger. Exacte cijfers zijn niet bekend. Pas aan het eind van 1994 zullen alle thuis- en telewerkers onder de ARBO-wet vallen, wellicht is dan een beter overzicht te maken.

Thuiswerkers werken in het algemeen zonder de zekerheden van een vast dienstverband. Ontslag, ziekte, arbeidsongeschiktheid, pensioen: hieromheen is vaak vrijwel niets geregeld.

De schatting is dat rond het jaar tweeduizend er een miljoen telewerkers zullen zijn (volgens de vakcentrale MHP), en dat tot twee miljoen banen zich voor telewerk lenen (volgens TNO en de Universiteit Twente). Bij zo'n enorme uitbreiding van het werk dat thuis wordt gedaan, ziet vooral de Vrouwenbond van de FNV mogelijkheden om de positie van het thuiswerk in het algemeen te verbeteren, zodat ook de ongeschoolde arbeid die op dit moment thuis wordt verricht, beter wordt beschermd.

In de eerste plaats moet er in dat geval iets gedaan worden aan het ontslagrecht. De begrippen *arbeider*, *arbeidsovereenkomst* en *dienstbetrekking* moeten opnieuw worden gedefinieerd. Op dit moment moet immers steeds per geval vastgesteld worden of iemand een arbeidsverhouding heeft die maatschappelijk met een dienstbetrekking gelijkgesteld kan worden. Daarnaast zou in CAO's zou veel meer rekening gehouden moeten worden met een toekomstperspectief waarin werknemers zeker een deel van de week thuis zullen werken. Er is ook veel onduidelijk over de inrichting van de werkplek, het onderhoud van de apparatuur, de verzekering daarvan en de verantwoordelijkheid wanneer een kop koffie in het toetsenbord verdwijnt. Al zal niemand erop zitten te wachten dat bij elke thuiswerker de hoogte van het bureau of de afstand tot het beeldscherm wordt opgemeten, toch moeten via de ARBO-wet de

uitwassen op het gebied van de arbeidsomstandigheden bestreden kunnen worden ter bescherming van thuiswerkers. Mensen die mondig genoeg zijn, zoals journalisten of beleidsmedewerkers, zullen hiervan gruwen, maar helaas is niet iedereen zo mondig. Met het regelen van de arbeidscondities rond telewerk, kan zo in een moeite door een schemergebied van de arbeid van zijn al te negentiende-eeuwse kenmerken worden ontdaan. Telewerk is nu slechts beschermd via de Huisarbeitswet van 1933.

In Nederland heeft, zoals eerder gezegd, het Ministerie van Verkeer en Waterstaat het voortouw genomen bij het propageren van telewerken. De dagelijkse verplaatsing van werknemers naar de werkplek binnen een beperkt aantal uren 's ochtends en 's avonds brengt een gigantisch vervoersprobleem met zich mee. Hele regio's worden ontwricht en het milieu zwaar belast. Het kost de gemiddelde werknemer een half tot twee uur per dag om van zijn woonplaats naar zijn werkplek te reizen. Alle onderzoeken die er inmiddels zijn gedaan naar het werken op afstand, maken duidelijk dat het gebruik van vervoersmiddelen zal dalen. Alhoewel direct contact met anderen noodzakelijk blijft, zal de ochtend- of avondspits verdwijnen. Het verkeer zal zich verspreiden over de hele werkdag. Er is zelfs een scenario denkbaar waarin de vervoersstroom helemaal niet vermindert, maar slechts wordt verplaatst.

Daarnaast zal het werken op afstand effecten hebben voor de plaats waar mensen zich vestigen en de manier waarop ze hun - toegenomen - vrije tijd in zullen vullen. Het gedeeltelijk wegvallen van de sociale contacten op het werk zal gecompenseerd worden door het intensiever onderhouden van zulke contacten in de vrije tijd, waarvoor ook meer

zal worden gereisd. Als men via het Internet contact krijgt met interessante gesprekspartners, dan zal men die ook weleens willen zien. Daardoor zou er zelfs meer, en over langere afstanden gereisd kunnen worden dan nu het geval is. Deze twee ontwikkelingen zullen het eerste voordeel enigszins teniet doen, maar waarschijnlijk nooit zoveel dat de eerdere vermindering van de vervoersdruk in piekuren erdoor wordt opgeheven.

Mensen werken om zichzelf in leven te houden. Daarnaast doen mensen het ook omdat ze het werk zelf leuk vinden, ze zich zo macht kunnen verschaffen of op die manier anderen kunnen ontmoeten. In de meeste gevallen wordt er gewerkt binnen een organisatie. Slechts 10% van de werkende bevolking werkt zelfstandig. Een minderheid daarvan werkt echt alleen. De rest werkt samen met een assistent of een secretariaat.

Op het moment dat mensen werken in een organisatie, is er sprake van arbeidsdeling. Er is voortgangscontrole, het resultaat wordt beoordeeld en de resultaten worden gebruikt. Wie de controles uitvoert en de effectiviteit beoordeelt, is in principe hoger geplaatst dan degene die de opdrachten krijgt. Er is een heel systeem van hiërarchie dat bij elkaar de organisatie uitmaakt. Op het moment dat mensen niet meer aanwezig zijn op de plaats waar de organisatie is gecentreerd, maar thuis de werkzaamheden uitvoeren, komt dit systeem onder druk te staan. Wie controleert wat en wanneer gebeurt dat? Wie formuleert de opdrachten en wie coördineert dat?

Telewerken biedt de mogelijkheid om de hiërarchische structuur van ondernemingen te veranderen. Degenen die op een hoofdkantoor het werk verdelen en toezicht houden op het werk van de telewerkers,

moeten over heel andere kwaliteiten beschikken dan de chefs van dit moment. Ze moeten een goed inzicht hebben in verschillende taken en in staat zijn ze te verdelen in telewerk-opdrachten en taken die op het kantoor uitgevoerd moeten worden. Ze moeten opeens veel meer communicatieve vaardigheden bezitten en ze zullen momenten moeten bedenken waarop de gedecentraliseerde werknemers elkaar kunnen ontmoeten. Bij voorbeeld tijdens bedrijfsconferenties of tijdens sportevenementen en feesten. Het is denkbaar, en wenselijk, dat vrouwen hier nieuwe kansen krijgen. Zoals al regelmatig is gebleken, zijn zij goede communicators en dus ook goede telewerkers.

Het gaat niet altijd even vrolijk toe op kantoren. Wanneer mensen in een kantoor samenwerken, ontstaan vaak spanningen. Stress is verbonden met werk. Die wordt echter verhoogd als daar nog eens conflicten met collega's bijkomen. De uitoefening van macht van hoger geplaatsten over werknemers aan de basis, hoe verhuld die ook plaats vindt, is een bron van veel ellende. Veel conflicten met chefs zijn terug te voeren op competentie-kwesties. De sous-chefs zullen dan ook als eerste het veld moeten ruimen bij het verder doorzetten van telewerken. Het is geen wonder dat juist uit die regionen het felste verzet komt tegen deze ontwikkeling. De invoering van telewerken gaat dan ook aanmerkelijk langzamer dan het Platform Telewerken Nederland in zijn optimisme had voorspeld.

Alhoewel de tegenstanders van telewerken de voordelen van werken vaak aanprijzen, is er opvallend weinig aandacht voor de nadelen die werken in grote groepen met zich meebrengt. Niet alleen psychologisch, maar zeker ook economisch. Pas de laatste tijd wordt daar onderzoek naar gedaan bij het NCGV. Daar is ook geconstateerd

dat veel problemen van mensen die bij het Riagg komen, op werkrelaties terug te voeren zijn. Ziekte, in het uiterste geval arbeidsongeschiktheid, is nogal eens een uiting van ongenoegen over het werk op kantoor. Het hoeft niet eens zo ver te komen. Er zijn ook veel mensen die ook zonder dat ze ziek zijn binnen organisaties veel minder presteren dan ze zouden kunnen door de manier waarop de arbeid is georganiseerd en de hiërarchische verhoudingen waarin ze moeten werken. Die 'drukken' zich, en zijn maar een beperkt aantal uren van het totaal dat ze doorbrengen op de werkplek werkelijk productief. Zij worden de *schijnwerkers* genoemd.

De opkomst van telewerk, en in het kielzog daarvan thuiswerk, staat niet op zichzelf. Het is een onderdeel van het veranderen van het hele arbeidsproces onder invloed van technologische vernieuwingen. De snelheid van datasystemen en de precisie waarmee handelingen kunnen worden geautomatiseerd, leiden vaak tot dromen over de 'fabriek zonder arbeiders', over fabriekshallen waarin geen mens meer te vinden is en alles van afstand wordt bestuurd. In zo'n situatie zal de positie van alle arbeiders veranderen. De flexibilisering van de arbeidsmarkt zou tot minder arbeidszekerheid en grotere concurrentie tussen werknemers onderling kunnen leiden. De ene vorm van stress wordt dan verwisseld voor de andere. In plaats van vaste banen wordt nu al veel contract-arbeid uitbesteed aan onderaannemers. De catering, het schoonmaakwerk, maar ook accountantsdiensten, telecommunicatieadviezen, reclamecampagnes en het schrijven van beleidsrapporten zijn vaak klussen voor buitenstaanders. Die trend heeft nu de vaste werknemers bereikt. Dat is een logisch gevolg van de hogere scholingsgraad van werknemers. Ze willen ook zelf wel een

archieff beheren, een brief tikken en zichzelf controleren. Ze zijn daartoe in staat omdat hen de nodige software ter beschikking staat. Ondernemingen kunnen zo 'platter' worden. Een voordeel daarvan kan zijn dat een directer contact ontstaat tussen de basis en het hogere management. De ontwikkeling die hierboven is geschetst kan ook omschreven worden met 'privatisering'. Hij past binnen hetzelfde kader als 'de calculerende burger'. Je zou hem daarom ook conservatief, rechts of hard-kapitalistisch kunnen noemen en daarom afwijzen. Het zou echter jammer zijn als zo het kind met het badwater wordt weggegooid. Werknemers moeten de positieve kanten van deze ontwikkeling in een voor henzelf en hun gezin gunstige betekenis uitbuiten.

Op dit moment is telewerk te onderscheiden in vier soorten: het uitsluitend thuis werken achter een terminal of beeldscherm, het werken in een - regionale - telewerkplaats van waaruit gewerkt wordt voor het moederbedrijf, het enkele dagen per week thuis werken, online met een bedrijf waar men werknemer is, en het als zelfstandig ondernemer uitvoeren van opdrachten voor een of meerdere bedrijven, het 'vanuit huis' werken. De derde variant komt het meeste voor, zeker bij het middenkader en hoger personeel. Die nemen nu al vaak een dag werk mee naar huis, terwijl ze afspreken thuis telefonisch bereikbaar te blijven. Precieze cijfers zijn helaas niet bekend, maar de ruim honderdduizend arbeiders die op dit moment in Nederland telewerken zou je misschien wel met tien moeten vermenigvuldigen als je al deze werknemers er ook bij rekent. Dan verbaast het ook niet meer dat uit recent onderzoek bleek dat kantoorruimte op dit moment voor slechts 20% van de tijd effectief wordt gebruikt. Ondernemingen zijn al gatenkazen.

Een volgens sommigen zorgwekkende en volgens andere hoopvolle ontwikkeling is dat werknemers in de toekomst vaker privé-ondernemingen op zullen zetten en dan *echt* vanuit huis gaan werken. Voor werkgevers biedt dit belangrijke voordelen. De risico's bij het verwerven van opdrachten en de continuïteit van de onderneming wordt zo bij de werknemer gelegd. Het bespaart ook veel kosten. Elke werkplek kent een overhead aan bureau- en secretariaatskosten die soms twee maal zoveel bedragen als de kale loonkosten. Ook al zal de werkgever er niet aan ontkomen dat hij, als regelmatige opdrachtgever, zal moeten meebetalen aan de kosten van installatie en onderhoud van apparatuur bij een werknemer, dan nog zal hij veel minder geld kwijt zijn.

Alhoewel de werknemer als zelfstandige te maken krijgt met grote onzekerheden, zal hij er ook iets voor terugkrijgen: relatieve autonomie, vrijheid en de mogelijkheid om een eigen bedrijf te starten met zijn geliefde of zijn vrienden.

In commentaren op voorspellingen dat tegen het jaar tweeduizend een miljoen werkenden vanuit huis zal werken, is vooral door de vakbonden gewezen op een groot nadeel. Men zag namelijk dat werk en privé-leven dan teveel door elkaar zou gaan lopen en dat mensen hun werktijd moeilijker af zouden kunnen bakenen van hun vrije tijd. De vooronderstelling die hieraan ten grondslag ligt, is dat dit nu niet het geval zou zijn. Maar het werk is al, en zeer diepgaand, van invloed op het gezinsleven: alle handelingen worden erop afgestemd, van de aanvang van de scholen tot en met de openstelling van winkels. Iets anders is of de controle die bij dat werk hoort naar huis moet worden verplaatst. Van dat onderdeel van het werk zouden werknemers zich nu juist kunnen en moeten bevrijden. Met hulp van

de vakbonden zou dat nog een stuk sneller gaan. Hier wreekt zich hun afwachtende en in feite afwijzende houding.

De vakbonden spreken over de scheiding tussen werk- en privéleven als een vaststaand gegeven. Steeds weer wordt er de nadruk op gelegd dat er een strenge scheiding is ontstaan tussen economische en affectieve bindingen door het werk, en dat dat vooral zo moet blijven. Het eerste type bindingen wordt gerealiseerd op en via het werk. Het tweede in en via het gezin. De praktijk is anders. Het is nog maar de vraag of affectieve bindingen uitsluitend in en via het gezin tot stand komen. Zeker sinds steeds meer vrouwen deel uitmaken van de arbeidsmarkt, is er een toename van affectieve relaties die in en via het werk ontstaan. De klassieke vormen - de boezemvrienden of de baas-met-secretaresse - zijn vervangen door een scala aan mogelijkheden sinds vrouwen en mannen elkaar in vele functies tegenkomen. Een keerzijde hiervan is seksuele intimidatie waaruit ook al niet spreekt dat affecten, emoties en driften uit het economische verkeer verbannen zijn.

Zeker wanneer de volwassen leden van een gezin - de partners, verzorgers of echtgenoten - een volledige werkkring buiten de deur hebben, terwijl hun kinderen hele dagen op school en in opvangcentra verblijven, is de geforceerde scheiding tussen werk en gezinsleven weinig zinvol en ook niet waardevol. Daardoor verlies je namelijk het zicht op de voordelen van werken vanuit huis.

Een van de belangrijkste effecten die telewerken zou kunnen hebben op het gezinsnetwerk is juist het mengen van werkrelaties met affectieve relaties. De scheiding daartussen bevordert isolement en eenzaamheid. Wanneer mensen elkaar in het affectieve netwerk dat ze hebben opgezet, waarin de relaties niet vrijblijvend zijn, maar juist

gebaseerd op de wil om voor elkaar te zorgen, vaker tegenkomen, dan verdwijnen misschien wel klachten over stress, overbelasting, isolement en eenzaamheid. Wanneer het kader van het werk en het kader van het privéleven doorbroken wordt, komen er openingen om alle twee die constructies te relativiseren en er minder krampachtig mee om te gaan als nu wordt gedaan.

We verlaten de werkplek weer, maar niet zonder even stiekem over de schouders van de telewerkers mee gekeken te hebben die zojuist contact zochten met het kantoor. Ze krijgen een beeldverbinding. Kunnen we gelijk zien hoe dat kantoor eruit ziet. Je ziet nauwelijks mensen in beeld. De ruimte is klein. Hier is zeker geen kantoortuin meer, dat optimistische overblijfsel uit de jaren zeventig die de democratisering op de werkvloer zou bevorderen. Het is de vraag of er nog wel een groot gebouw is, waar de naam van het bedrijf in neonletters op de gevel staat, zodat het van verre zichtbaar is voor de aanstormende arbeiders. Er wordt een lunch op een serveerwagen binnengebracht door een kelner. Zien we dat goed? Op zijn schort staat 'Parkhotel'. Zouden hotels hier een gat in de markt hebben ontdekt en hun kamers nu per dag verhuren als luxe-kantoorruimte voor flexibel opererende ondernemers? Dat is te mooi om waar te zijn.

KEUKEN

Wenk 5: wie tot tien kan tellen, kan de magnetron bedienen.

Hoeveel tijd ook doorgebracht wordt voor beeldschermen in ons model, hoeveel er in huis ook ge-ontmaterialiseerd zal zijn, een ding moeten de bewoners blijven doen: eten. Wie in leven wil blijven moet eten. Maar wie maakt dat eten klaar? Er kan natuurlijk via verschillende netwerken contact gezocht worden met een restaurant. Dat toont een aantal schotels en suggereert combinaties. De bewoners doen een keuze, 'bewerken' de schotels op afstand, en plaatsen een bestelling. Binnen korte tijd wordt een volledig verzorgde en op vele individuele wensen afgestemde maaltijd aan huis bezorgd. Dat is mooi, maar kostbaar. Bovendien mist deze service een belangrijk element: mensen die om elkaar geven, willen voor elkaar zorgen. Van oudsher hoort daarbij dat de een voor de ander eten klaarmaakt. Het is een centraal element van gastvrijheid, van vriendschap en van liefde. Dat eten moet bij voorkeur warm zijn. Voedselvoorziening 'op afstand' is daarom eerder een noodoplossing voor alleenstaanden, en een vervanging voor de zelfbereide gezinsmaaltijd in extreem drukke tijden. Op dit moment is die gezinsmaaltijd soms het enige tijdstip per dag waarop alle gezinsleden elkaar treffen. Juist omdat dat een kostbaar moment is, wordt het laten bezorgen van een maaltijd wel erg praktisch. Al die zakken en bakken op tafel! Dan gaat het gezin

nog liever gezamenlijk naar een goedkoop restaurant in de buurt. Als moeder hier nu maar niet met haar zuurverdiende geld haar schuldgevoel afkoopt.

Wanneer mannen, vrouwen en kinderen vaker thuis kunnen zijn, doordat ze vanuit huis werken en leren, hebben ze de mogelijkheid om ook hier terrein terug te winnen en nieuwe terreinen te verkennen. Iedereen kan nu voor de ander een maaltijd klaar maken, zeker als daarbij een magnetron wordt gebruikt die zelfs door kinderen makkelijk te bedienen is. Het kan een welkome pauze-klus in een werkdag zijn. Staat die magnetron in de keuken? Waarschijnlijk wel. Maar noodzakelijk is dat niet. Net als het beeldscherm, dat in elke kamer kan staan, kan ook de magnetron in principe overal worden aangesloten. Er komt geen open vuur meer aan te pas, er is geen - altijd met veiligheidsvoorschriften omgeven - gasaansluiting voor nodig, en evenmin een ontluchtungskanaal. Iedere kamer kan tot keuken transformeren, als er tenminste niet te aanstellerig wordt gedaan over de geuren die met voedselbereiding worden geproduceerd. Net als de huiskamer, zou de keuken zo aan belang kunnen inboeten.

Wanneer we ervan uitgaan dat de postmoderne gezinsleden beter voor elkaar zullen zorgen, zullen *moeten* zorgen, dan hebben ze echter nog steeds wel een ruimte nodig waar ze het voedsel zo goed mogelijk kunnen bereiden. Dat vereist meer gereedschap dan een magnetron, en meer dan de halve vierkante meter die de magnetron aan ruimte inneemt. Zo zou de keuken nog steeds wel een belangrijke functie kunnen houden, maar veranderen in een werkplaats voor alle gezinsleden. Voor wie nog niet goed koken kan, of wie iets speciaals klaar wil maken, is er een CD-rom met recepten en tips beschikbaar,

kan er contact gezocht worden met een meesterkok, is er kortom geen enkel excuus meer om het koken aan moeder over te laten.

In de traditionele woning is de keuken na de huiskamer de belangrijkste plaats van het huis. Hij vertegenwoordigt vaak tien procent van de waarde van het huis of meer. De met veel tradities omgeven voedselbereiding is hier nog een belangrijk deel van de zorgtaak van ouders, en een bron van conflicten met opgroeiende kinderen die hier een deel van hun zelfstandigheid willen verwezenlijken: zelf eten maken en zelf bepalen wanneer dat opgegeten wordt.

Voorals van alle gemakken verstoken zijn, tijdens overlevingstochten en wild kamperen bij voorbeeld, merken ouders pas hoe handig het is als je beschikt over stromend water, gas en elektriciteit als je een stel kinderen te eten wilt geven.

Alhoewel tegenwoordig veel mannen in de keukens te vinden zijn, is aan keukenswerk goed te zien hoe grondig de arbeid tussen mannen en vrouwen is verdeeld sinds de industriële revolutie - sinds de mannen het huis verlieten om te gaan werken en vrouwen thuis bleven om voor het huishouden te zorgen.

In tegenstelling tot wat altijd wordt gedacht, is sinds die tijd het huishouden voor huisvrouwen veel arbeidsintensiever geworden. In *More work for mother* laat Ruth Schwartz Cowan zien dat bij voorbeeld door het elektriciteitsnetwerk en de introductie van de wasmachine en de koelkast huisvrouwen zelf moesten gaan wassen. Voor de boodschappen, die ze nu voor meerdere dagen kon halen omdat ze ze bewaren kon, moest ze naar een supermarkt in een winkelcentrum. Dit waren werkzaamheden die tot dan toe werden uitbesteed, of diensten die aan de deur werden geleverd door

wasserijen en kruideniers. Net zoals het zelfbedienings-benzinestation geen vooruitgang is ten opzichte van de vroegere dienstverlening door een pompbediende, maar wel als zodanig wordt gepresenteerd, en de zelfbedienings-groentenafdeling in supermarkten alleen een personeels- en kostenprobleem van de winkelier oplost, zo zijn er ook tal van veranderingen in het huishouden die in feite meer werk voor moeder hebben opgeleverd.

Alhoewel het werk van de huisvrouw in de negentiende eeuw in fysiek opzicht makkelijker werd, ging het tegelijkertijd meer geld en tijd kosten. Levensmiddelen, huishoudtextiel en brandstof moesten van buiten worden gehaald. Door het ontstaan van gas- en elektriciteitsbedrijven hoefden kinderen geen hout meer te sprokkelen en mannen geen hout meer te kappen voor de kachel. Ze hoefden ook geen schoenen meer te maken, aardewerk te bakken, pannen te smeden en niet meer te slachten. Dat werd allemaal gedaan door nieuwe industrieën. In feite werd vooral het mannelijke werk vervangen door technische innovaties. Wat aan activiteiten binnen het huishouden overbleef, werd meer en meer de exclusieve taak van een moeder. Het werk dat mannen deden werd buiten het huis gebracht, het werk van vrouwen werd onder invloed van technologische vernieuwingen geïntensiveerd. Het personeel ging de deur uit. Moeder kon het verder zelf doen. Daardoor veranderde de status van dat huishoudelijk werk. Het werd niet meer als werk gezien. Het is paradoxaal dat tegelijkertijd wel meer eisen werden gesteld aan de voeding en de inrichting van het huis. Het zelf taarten bakken en er een eer in stellen om dat goed te doen kwam aan het eind van de negentiende eeuw in zwang. In plaats van eenpansgerechten moesten er meerdere schotels worden gekookt voor verschillende gangen -

soep, hoofdmaaltijd, dessert. Het fornuis moest na gebruik steeds weer blinkend worden gepoetst. Ook werden er meer esthetische eisen gesteld aan de kleding die een moeder voor haar gezin maakte. Ze moest meer wassen, want de hygiënische eisen werden opgeschroefd, en ze moest meer groenten en vruchten inmaken. Terwijl al deze vaardigheden aan dochters werden geleerd, bleven de jongens buiten schot. Hun toekomstige 'werk' was overgenomen door bedrijven. Zo ontstaan de gescheiden sferen binnen het huishouden en een scherpe tweedeling in mannen- en vrouwenwerk.

De typering van dit werk spreekt boekdelen: het is onbetaald, wordt gedaan in geïsoleerde werkplaatsen door on-gespecialiseerde werkrachten.

Magnetron

Een betere verdeling van het werk, uit en thuis, was en is nog steeds de inzet van de vrouwenemancipatie. Dat begint bij een gelijke verdeling van het werk in de keuken. De telematica-revolutie heeft daar op het eerste gezicht niet veel invloed op. In zijn effect kan het echter wel voor een revolutie binnenshuis zorgen, omdat gezinsleden vaker thuis zullen zijn. Mannen en vrouwen en hun opgroeiende kinderen kunnen met elkaar en voor elkaar maaltijden klaarmaken. De magnetron biedt daarvoor vele mogelijkheden.

Elk apparaat in huis krijgt door reclames, de winkel waar het is gekocht, het gezinslid dat ervoor heeft betaald, de plaats waar het staat en de manier waarop het wordt gebruikt een eigen identiteit. Die identiteit is altijd sociaal gedetermineerd en dus aan sekse gebonden. Met de magnetron is dat niet anders. Alhoewel hij het bijproduct is

van radartechnologie, in de jaren veertig en vijftig ontwikkeld door mannelijke ingenieurs, werd hij in de experimenteerfase, tijdens het productieproces en vanaf zijn massasucces in de jaren tachtig een vrouwelijk apparaat. Dat had gevolgen voor de reclame die ervoor werd gemaakt, waarin vrouwen domineerden, de plaats waar hij werd verkocht - tussen de koelkasten en de wasmachines - en het instructiemateriaal dat erbij werd geleverd. Op het beledigende af werd in dat instructiemateriaal gewaarschuwd voor verkeerd gebruik. Bekend is de anekdote van de vrouw die haar Perzische kat in de magnetron had willen drogen. In *Gender & Technology in the making*, een studie naar de introductie en het gebruik van de magnetron in huishoudens, constateren Cynthia Cockburn en Susan Ormrod echter dat mannen vaker geneigd zijn om de magnetron te gebruiken dan traditionele ovens en fornuizen. Door zijn snelheid en precisie, met opflinkerende lichten en seconden tellers, appelleert hij aan 'mannelijkheid'. Alhoewel hij in zulke gevallen het meest wordt gebruikt voor het ontdooien en snel opwarmen van ingevroren kant en klaar maaltijden, of eerder door een vrouw klaargemaakt eten, heeft het apparaat toch meer mannen de keuken in gelokt. Hetzelfde geldt voor kinderen, voor wie het gebruik van de makkelijk te bedienen magnetron, zeker als het een combinatieoven is, een stap betekent naar verdere zelfstandigheid. Hij vervangt dan het met veel gevaren en verboden omgeven fornuis. De magnetron heeft een groot voordeel: hij heeft nauwelijks een geschiedenis. Hij heeft de aantrekkingskracht van het nieuwe. Hij heeft bovendien geen relatie met het eigen verleden, met beelden van de eigen moeder die met een schort voor, voorover gebogen, met een vork in de oven prikt om te kijken of vlees of gebak gaar zijn. Vooral mannen blijken daar

gevoelig voor te zijn. Ze willen daar niet op lijken. Ze bedienen de magnetron anders: zoals ze vanaf de bank langs de televisiekanalen zappen. De magnetron moet zijn eigen geschiedenis nog schrijven. Ook al is hij, in de aanloopfase, ingedeeld bij de 'vrouwelijke apparatuur', dan nog kan hij door het gebruik nog heel goed van geslacht veranderen, of zoveel mogelijk sekse-neutraal worden. Iedere nieuwe technologie opent mogelijkheden voor het opnieuw definiëren van sekse-relaties. In ieder geval kan de gelijktijdige opkomst van het gebruik van de magnetron en de computer de beweging naar gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen ondersteunen.

Computers zullen aan de organisatie van het keukenwerk verder weinig kunnen veranderen. Levensmiddelen kunnen wellicht efficiënter worden ingekocht, een computer kan helpen de voorraden beter bij te houden en de temperatuur regelen van koelkast en heet water voorziening. De grote veranderingen in de werkorganisatie wordt niet door apparatuur alleen bewerkstelligd. Joke Kool-Smit schreef het al in 1967: 'Wat is de pret van elektronisch koken of boodschappen doen via de computer? Ze verleggen een taak, in plaats van die te verlichten, dat is alles. Huisvrouwen zullen pas bevrijd zijn als er een anti-rotzooi robot op de markt komt.' Om te verhinderen dat keukenwerk en ander huishoudelijke werk een exclusieve vrouwentaak blijft, moeten de verhoudingen elders in huis grondig veranderen. Een voorwaarde voor die verandering is dat mannen en vrouwen in gelijke mate in hun onderhoud kunnen voorzien en gezamenlijk vanuit huis werken. Daarom moeten mannen en vrouwen dezelfde mogelijkheden hebben om vanuit huis ieder hun deel van het gezinsinkomen te verwerven. Een vraag doemt dan onmiddellijk op:

wat doen ze met de kinderen? We verschuiven de cursor naar de kinderkamer.

KINDERKAMER

Wenk 6: ruim je bits op.

De kinderkamer is een flinke ruimte in het huis. Het gewenste kind komt niets tekort. Alle denkbare audio- en video-apparatuur staat tot zijn beschikking. Hij heeft een virtual reality-helm op zijn hoofd, en bewerkt Bambi interactief, zodat het moederhart deze keer niet doodgeschoten wordt. Hij heeft net *Myst* gepikt uit de kast van zijn ouders, het CD-Rom avontuur dat hem de komende twee weken zoet zal houden, en bespreekt *on line* met een vriendje of vriendinnetje een straat of een land verder of hij van hen de porno CD-Rom *Nightwatch* kan krijgen, want die hebben zij zojuist op de bovenste plank in de ouderslaapkamer gevonden. Het kind is aangekoppeld. Het amusement infuus geeft hem zijn dagelijkse dosis. *Home Alone* in *SoHo*.

Dit is eigenlijk helemaal geen leuk gezicht. Is er geen tuin bij dat huis, waarin hij kan schommelen? Moet hij niet een potje schaken met zijn vader? Zijn er geen vriendinnetjes op straat met wie het kind kan hinkelen? Laten we alsjeblieft een ander venster openen.

Toen ik in de zomer van 1994 voor een interviewreeks in de Volkskrant over modern moederschap een aantal moeders interviewde, stelde ik hen steeds dezelfde vraag: verbied je je

kinderen weleens om televisie te kijken of computerspelletjes te doen? Alle moeders bleken ieder op hun eigen manier paal en perk te stellen aan de hoeveelheid tijd die hun kinderen aan dit soort amusement besteedden. Een van hen, van beroep onderwijzeres op de basisschool, baseerde zich op haar ervaring met kinderen in de klas, die zich slechter zouden concentreren als ze veel televisie keken en computerspelletjes deden. Een ander, echtgenote van een importeur van video- en computersoftware, sprak zelfs over 'elektronische cocaïne'. Geen van deze moeders was overtuigd van het vaak door de commercie gehanteerde argument dat kinderen door dit soort spelletjes beter in staat zouden zijn later met computers te werken. Integendeel. Wat met deze spelletjes wordt verbeterd, stelden ze, is reactiesnelheid. Op zijn hoogst houdt het ze een tijdje zoet. Het zijn kinderoppassen voor werkende ouders. Kinderen worden bovendien door dit soort spelletjes gesocialiseerd tot ideale consumenten voor een tele-paradijs waarin ze met simpele drukken op de knop snel goederen kunnen kopen. Ze leren omgaan met door anderen bedachte programma's.

Bij gebrek aan deugdelijk en langdurig onderzoek naar de effecten van computerspelletjes op het latere consumentengedrag van kinderen, moeten deze onvolledige, eerste constatering hier volstaan. Ze laten echter zien dat het nodig is om de uitbreiding van het amusementsaanbod uiterst kritisch te blijven volgen. Het opvoeden van kinderen in het zelf gebruiken van computers om daarmee later in hun onderhoud te voorzien, zal meer moeten inhouden dan het dumpen van zoveel mogelijk Sega en Nintendo in hun kamers. Informatie verwerken is nu eenaal lastig en vereist analytisch inzicht dat moet worden verworven. Dat kost moeite. De

illusie dat leren ooit zo makkelijk kan worden als een computerspel, is gevaarlijk en houdt kinderen dom. Ouders, maar ook scholen hebben hier een taak.

Sinds 1988 wordt op Nederlandse basisscholen in het kader van het Comenius-project computeronderwijs gegeven, dat wil zeggen dat kinderen met computers leren omgaan en eenvoudige taal- en rekenprogramma's leren gebruiken. Uit een evaluatie van dit project in 1994 blijkt dat dit niet overal een succes is. Alleen in de bovenbouw beschikken klassen gemiddeld over één computer per klas. Maar daarmee begint een klas van gemiddeld dertig leerlingen nog niets. Om er succesvol op te kunnen werken, moeten er veel goede programma's zijn, moet de computer voldoende capaciteit hebben en moet hij makkelijk te bedienen zijn. Het bedieningsgemak van de Apple hebben ze zelden.

Bovendien zijn niet alle leraren even gemotiveerd. Succesvol computeronderwijs is sterk afhankelijk van gunstige omstandigheden binnen een school. Daarnaast is ook hier sprake van een verschil in houding tussen jongens en meisjes. Net zoals de magnetron, heeft de computer een geslacht, wat bevestigd wordt door de manier waarop hij wordt geïntroduceerd. Op de basisschool gebeurt dat vaak door mannelijke leraren. In het voortgezet onderwijs is het zelfs vaak de wiskundeleraar. Ergo: de computer zal wel weer niets voor meisjes zijn. Het computer-analfabetisme kan niet vroeg genoeg bestreden worden.

Zelfs de door fabrikanten veel geroemde computerspelletjes sluiten uit dat meisjes er als vanzelfsprekend mee spelen. De Gameboy heet niet voor niets game -BOY. De spelletjes die je erop speelt gaan vaak over geld of goud verdienen en tegenstanders verslaan, een bezigheid

die helaas nu eenmaal eerder met mannen geassocieerd worden, dan met vrouwen. De goede uitzondering is het van oorsprong Russische Tetris, een spelletje waarin ruimtelijk inzicht wordt getest, door hoekige vormen op elkaar te laten vallen. Uit Amerikaans onderzoek bleek dat dit spel veel vrouwen vertrouwd heeft gemaakt met het bedienen van de computer.

De amusementsindustrie houdt zich uiteraard niet bezig met dit soort overwegingen. Die is al weer bezig met een nieuwe generatie interactieve spelletjes en de introductie van nieuwe technieken, zoals Virtual Reality.

Men produceert inmiddels vijf soorten vermaak. In de eerste plaats bespeelt men de behoefte aan seks-op-afstand die al uit de toeloop naar 06-nummers, Mini-tel en de videotheek gebleken is. Er worden spelletjes ontworpen waarmee je punten kan winnen en spelletjes waarmee je avonturen kan beleven door nieuwe werelden te betreden via vensters. Interactieve muziek-cd's - op cd-i of cd-rom - waarmee een eigen muziekmix, eigen camerastandpunten en eigen programma's samen te stellen zijn is een volgend lucratief project. Tenslotte stellen ze vele varianten op 'tijd-porno' beschikbaar, het beeldvermaak dat zonder enige noemenswaardige activiteit gedurende langere tijd te bekijken valt. Daaronder valt ook *video-on-demand*, de tele-videotheek, waar je speelfilms-op-afstand kunt bestellen, de service die al eerder ter sprake kwam. Vanzelfsprekend verspreidt men hier in eerste instantie de grote kassuccessen.

Binnen de amusementsindustrie bestaat ook de meeste belangstelling voor virtual reality, de techniek waarbij je een helm of een bril opzet, en soms ook een pak met sensoren aantrekt, waardoor het lijkt of je

door een met computerprogramma's nagemaakte werkelijkheid kunt lopen.

Virtual Reality is een product van simulatie-experimenten die de laatste decennia zijn uitgevoerd in ruimtevaart-laboratoria als voorbereiding op ruimtelanceringen. Dit werd gedaan om de enorme kosten die verbonden zijn aan onderzoek in de ruimte zoveel mogelijk te beperken. Zoals bij wel meer ruimtevaarttechniek het geval is - satellieten onder andere - blijkt ook deze uitvinding er niet voor te zorgen dat we straks allemaal als maanmannetjes in de ruimte zullen leven. Wat wel ingrijpend veranderd is, is het leven op aarde.

In eerste instantie is de porno-industrie geïnteresseerd in de Virtual Reality-pakken, waardoor virtuele seks mogelijk wordt. De spelletjes-industrie ziet mogelijkheden voor het ervaren van de meest fantastische avonturen in vreemde werelden. Meer laag bij de grondse mogelijkheden zijn er echter ook voor architecten, die in een door hen ontworpen gebouw rond zouden kunnen lopen om het gebouw ook in zijn ruimtelijke ervaring te testen. De publiciteit over deze mogelijkheden heeft al twijfel doen ontstaan of de Amerikanen in 1969 wel echt op de maan zijn geweest. Sommigen zijn ervan overtuigd dat dit het eerste serieuze virtual reality-avontuur was van NASA.

Bij al deze vermaaksmogelijkheden richt de amusementsindustrie zich op twee belangrijke groepen: de pornogebruikers en de kinderen. De laatsten zijn zo gevoelig voor het veelsoortige vermaak dat ze geboden wordt, omdat ze regelmatig alleen in huis zijn.

Computerspelletjes en de apparaten waarmee ze spelen worden vaak een substituut voor vriendjes.

De kinderen sluiten zich op in een privé-Efteling, een pretpark waar je nooit in de rij hoeft te staan en dat geen sluitingstijden kent.

Of het kind in Het Boerderijmodel ook de kans krijgt zich op deze manier te verstoppen, hangt af van initiatieven die zijn ouders nemen. Ze zijn meer thuis, dus de kans daarop is groter. Gelukkig moet het kind ook af en toe eten. Misschien wordt hij zelfs wel de tuin in gestuurd door zijn werkende moeder, verleid tot een spelletje schaak met zijn vader, opgebeld door een vriendinnetje om samen op straat te spelen. In ieder geval moet het kind regelmatig naar school, elke dag weer. Alhoewel. Er zijn toch teleleraren en telescholen tegenwoordig? Binnenkort komen die er in ieder geval.

Teleleren

Teleleren wordt de laatste tijd gezien als de oplossing voor allerlei maatschappelijke kwalen. Niet alleen zouden de kinderen veilig thuis kunnen blijven en geen piekdrukke in het openbaar vervoer veroorzaken. Ook gehandicapten, allochtonen kortom iedereen die snel moet worden bijgeschoold, zou geholpen zijn met tele-educatie. Bovendien zouden leerlingen op deze manier veel vrijer zijn, hun tijd zelf kunnen indelen. Nog belangrijker is dat de scholen enorme kosten zouden besparen. Maar bestond op afstand leren niet al sinds de oprichting van instellingen die schriftelijke cursussen verzorgen? Daarbij geeft een leraar opdrachten, die per post heen en weer worden gestuurd. De leerling gebruikt bij het uitvoeren van die opdrachten voor de cursus aangeschafte boeken of ander materiaal. De leerling wordt zo individueel begeleid en krijgt direct commentaar op zijn werk. Een grote vernieuwing brachten begeleidende radio- en

televisielessen. Naast schriftelijke informatie, kwam er centrale uitleg van een docent.

Nu richtte het schriftelijke onderwijs zich vooral op volwassenen die zich bij wilden spijkeren, niet op leerplichtigen. Een uitzondering hierop vormen de 'radioscholen' in dunbevolkte gebieden zoals Australië. Grootschalig onderwijs voor leerplichtigen is opeens wel mogelijk met teleleren, want de leraar kan controleren of iedereen 's ochtends stipt om half negen voor zijn scherm zit, en vlijtig meedoet. Teleleren voegt het directe contact tussen leraar en leerling toe aan de traditionele vormen van op afstand leren. In het meest eenvoudige model wordt gewerkt met een Bulletin Board Systeem, een BBS. Het doorbreekt de afstand in tijd en plaats, door groepen leerlingen direct te verbinden met een leraar, die onmiddellijk kan reageren op vragen of opmerkingen, terwijl de leerlingen ook met elkaar in een 'babbelbox' kunnen overleggen.

In Nederland is van 1991 tot 1994 een experiment uitgevoerd met teleleren binnen een school voor het Middelbaar Beroeps Onderwijs in Tilburg. In eerste instantie was de gemeente geïnteresseerd in een mogelijkheid om het passagiersaanbod voor het openbaar vervoer in de spitsuren terug te dringen. Toen het Ministerie van Verkeer en Waterstaat in het kader hiervan ook bereid bleek om een teleleren-project te subsidiëren, had Tilburg daarvoor het beste plan. Voor Scholengemeenschap De Rooi Pannen werden de vakken bedrijfsadministratie, bedrijfseconomie en later warenkennis geschikt gemaakt voor het teleleren-experiment. Twee klassen van de Middelbare Detailhandelsschool en de Middelbare Hotelschool waren daarbij betrokken. Alle leerlingen beschikten over een computer thuis. Die computer was via de telefoon aangesloten op een BBS Via dat

BBS waren alle lessen beschikbaar. Bovendien konden de leerlingen direct communiceren met de docent en met elkaar.

Uit de resultaten van dit experiment blijkt dat teleleren nog een lange weg te gaan heeft, wil het ooit in het basis- en voorgezet onderwijs kans van slagen hebben.

In de eerste plaats is het relatief duur, vanwege de investering in computers en randapparatuur. Daarnaast is het succes erg afhankelijk van de motivatie van leraren en leerlingen. Alhoewel in het Tilburgse experiment is gezocht naar leraren en leerlingen die vertrouwd waren met computergebruik en zeer gemotiveerd om aan het experiment mee te doen, is het toch niet het doorslaggevende succes geworden dat iedereen hoopte. De leerlingen volgden twee lessen van twee uur per week, van 8.30 tot 10.30. Er waren in het begin een aantal technische problemen met het thuis uitprinten van teksten. Dat deed de motivatie meteen verminderen. Daarnaast vonden velen het moeilijk om gedisciplineerd te blijven, alleen thuis achter de computer. De leerlingen en leraren vonden bij de evaluatie teleleren vooral geschikt voor de goede leerlingen. Die ervaring is te vergelijken met de uitkomsten van telewerken, dat ook het meest succesvol verloopt bij ambitieuze, goede werknemers.

Contact-onderwijs is ook duur. En het wordt duurder, naarmate het onderwijs exclusiever is. Omdat teleleren geschikt is voor de permanente educatie van werknemers zullen de eerste teleleren-activiteiten zich waarschijnlijk op die sector richten. Voor bedrijven zal het, door het exclusieve karakter dat hun speciale onderwijs toch al heeft, zeker een kostenbesparing betekenen. Voor basis- of voortgezet onderwijs is dat nog niet zo zeker.

Dat een kind altijd thuis zal kunnen blijven, en naar een virtuele school zal gaan, is daarom niet waarschijnlijk. Wel zullen er vaker combinaties plaats kunnen vinden van verschillende onderwijsvormen en kan op school zelf gebruik worden gemaakt van de aansluiting op grotere netwerken.

Net als bij telewerken spelen er ook bij teleleren sociologische en psychologische motieven een rol om groepen kinderen bij elkaar te willen brengen. Die zijn hier doorslaggevend. Enerzijds is de weg naar school, en het letterlijk verlaten van de eigen woning om naar een schoolgebouw te gaan een 'rite de passage'. Kinderen worden zo tot volwaardig lid van de maatschappij gemaakt. Daarbij horen initiaties als onderwerping aan het gezag, het gehoorzamen aan een docent, het zich een plaats verwerven binnen de pikorde van een groep. Het schoolsysteem werkt disciplinerend. Kinderen worden hier voorbereid op een leven in dienst van de arbeid. 'Op tijd op school zijn' bereidt 'op tijd op je werk zijn' voor.

Het onderwijs heeft nog een andere taak: de bevrediging van de natuurlijke nieuwsgierigheid van kinderen. Ze zouden de mogelijkheid moeten krijgen om spelend te leren en ook expressievakken als handenarbeid, muziek of gymnastiek samen te beoefenen. Daarvoor is het werken in een groep onontbeerlijk. Het is echter niet vanzelfsprekend dat die groep zich ook in een schoolgebouw moet bevinden. Telecommunicatie kan worden gebruikt om overal les te geven. Dat zou pas een werkelijke vernieuwing zijn. Daarbij past ook nieuw lesmateriaal, op CD-rom, dat kinderen uitdaagt om zelf initiatief te nemen. Als je op deze manier het discipline-kader van de school doorbreekt, spreek je echter over een radicaal andere vorm van

onderwijs en over de functie van het schoolsysteem op zichzelf, in de geest van Paolo Freire of A.S. Neill.

In zijn *Pleidooi voor de huisleraar* zegt Hans Magnus Enzensberger dat het niet de lessen zijn die het probleem vormen van het onderwijsstelsel, want hijzelf ('en Edith en Tucker, van Milly ben ik er niet helemaal zeker van') leerde altijd graag iets nieuws. Het zijn dus niet de lessen, maar de school en het schoolsysteem dat vele kinderen lui of afwerend maakt. Erg graag gaan kinderen niet naar school, zeker niet als ze in de puberteit raken. Ze doen het omdat het moet, omdat ze weten dat ze zonder diploma later moeilijk werk zullen krijgen. Op het moment echter dat je kleine groepen kinderen bij elkaar zou zetten, steeds wisselend bij iemand thuis, ieder een laptop voor zijn neus, of in een 'schoolruimte' bij een groep kinderen in de buurt die het karakter heeft van een huiskamer, is het de vraag of niet veel van de weerstand tegen school wordt weggenomen. Ze zouden daar met elkaar en met een vaste begeleider, een speciale groepsdocent, kunnen werken aan opdrachten. Specialistische lessen gegeven door vakdocenten volgen ze via kabeltelevisie - in een gesloten of open netwerk. Na afloop van de televisielessen kunnen ze via het BBS vragen stellen en met elkaar discussiëren. Alleen voor lessen waar aanwezigheid op school een vereiste is, zoals bij expressievakken, sport, of een ingewikkelde instructie, verzamelen ze zich op school. De rest van de tijd bevinden ze zich elders, onder de hoede van een huisleraar. Als dat geen utopie is.

Bij het opzetten van telelessen moet je uitgaan van leerlingen, niet van voor hen ongrijpbare begrippen als milieu of kostenbesparing. Onderwijs moet - idealiter - leerlingen motiveren, enthousiasmeren,

hen nieuwsgierig maken naar dingen die ze nog niet weten. Het moet ook gaan over uitdaging en spel, over - desnoods - solidariteit en loyaliteit. Niet alleen over het zo efficiënt mogelijk aanbrengen van zoveel mogelijk kennis.

Als bij voorbeeld de vakdocent die ze dagelijks via televisie wiskunde geeft de beste uit de regio is, iemand die het vak met liefde, humor en inzicht weet te uit te leggen, en ze hem of haar ook nog eens wekelijks op school kunnen aantreffen, dan zouden de wiskunde-resultaten weleens met sprongen omhoog kunnen gaan.

We laten het kind dus niet in zijn kamer zitten. We roepen dat het de hoogste tijd is om naar school te gaan. We zeggen dat zij haar helm netjes op moet bergen, hij zijn schoenen aan moet trekken, en een muts op moet doen. Het is koud buiten. De kamer blijft leeg achter. Alleen het scherm licht op. Langzaam zwemmen de visjes van het *after dark* programma heen en weer.

SLAAPKAMER

Wenk 7: maak van je geliefde je compagnon

Er is nog *een* kamer die we niet zijn binnengegaan in onze Villa van de Mysteriën. Het is de ouderslaapkamer. Als de kinderen vertrokken zijn, is dat het domein van hun verzorgers. Het is het centrum van het ouderlijk netwerk. Als het systeem daar 'down' gaat, houdt de gezinsconstructie op te bestaan. Ze zijn er gelijkwaardig, zoals dat hoort, vrij om te doen wat ze willen, maar wel zorg plichtig. Voor elkaar en de kinderen. Of ze kinderen krijgen, kunnen ze sinds de pil zelf beslissen. 'Wij nemen een kind', zeggen ze dan op een goede dag. Dat blijkt niet altijd zo simpel te gaan. Zie ze jarenlang knoeien met hormonen, 'goede' en 'slechte' dagen, reageerbuizen. Sommigen blijven kinderloos. Onvrijwillig. Anderen krijgen er juist kinderen bij. Omdat ze scheiden en opnieuw beginnen. Of omdat ze graag voor kinderen zorgen, en er dus een paar opnemen uit een tehuis - kinderen die tot nu toe geen ouders hadden. Over dat gezin waken de ouders - in man/vrouw, vrouw/vrouw of man/man combinatie. Het maakt niet uit hoe ze het doen, als ze maar zorgen dat het systeem werkt. Samen zijn ze verantwoordelijk voor de kinderen, samen voor de middelen om die kinderen groot te brengen. Natuurlijk werken ze allebei. Niemand is hier de baas. Niet meer. Ze maken weleens ruzie, over de afwas of de boodschappen, maar dat wordt altijd weer bijgelegd, daar in die ouderslaapkamer.

Zij zijn niet de grootverbruikers waar de porno-industrie het van moet hebben. Dat zijn de alleenstaanden. Zeker, het zijn geen heiligen. Soms huren ze weleens een video, kopen ze pikante lingerie of installeren de eerste seks-CD-rom. Misschien wordt er ook wel gebeld met 06-lijnen. Maar alles met mate, of heimelijk. Het gezin is een kostbaar bezit, dat moet je niet nodeloos onder druk zetten. Er staat wel een televisie aan het voeteneind en een telefoon op het nachtkastje. Ook dit domein is niet gesloten. Bij nacht en ontij kan worden ingebroken. 'Hallo, met mij', hoor je dan. Geen enkel netwerk kan worden afgegendeld. Dan ontstaat er soms een nieuw knooppunt.

Het was Simone de Beauvoir die in 1948 wees op de psychische gevolgen van de economische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het moederschap, stelde ze vast, leidde tot een afgeleid leven thuis als baarmachine, terwijl de man buiten de deur het brood verdiende. Bij de geboorte van het eerste kind 'komen ze terecht in een natuurramp die vier jaar zal duren, alleen weten ze dat dan nog niet' schreef Joke Kool-Smit in 1967. De Beauvoir was haar voorbeeld. De Tweede Feministische Golf, de wereldwijde beweging uit de jaren zestig, kreeg een Nederlandse onderafdeling. Vrouwen eisten een eigen plaats in de maatschappij. Het maatschappelijk isolement van de minnares/huisvrouw/moeder moest doorbroken worden. Vrouwen wilden kinderen kunnen krijgen op een zelfgekozen moment. Daarna moest een partner de verzorging en opvoeding van die kinderen met ze delen. Er werden crèches en buitenschoolse opvang geeist. Door al deze acties steeg de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen. Die is de afgelopen twintig jaar bijna verdrievoudigd.

Vrouwen werden er niet gelukkiger van. Christien Brinkgreve en Dorien Pessers deden de afgelopen jaren in dagbladen hun beklag. De eerste stelde de driedubbele belasting van vrouwen aan de orde, en wees op de enorme toename van de werkdruk voor vrouwen die een baan, het moederschap en een huwelijk wilden combineren. In een interview in *de Volkskrant* (28.11.1992) zei Brinkgreve: 'Ik vind dat in gezinnen waar beide ouders een volledige baan hebben er vaak te weinig tijd voor de kinderen is. Ik voel me vaak chronisch tekortschieten. Wij zijn de eerste generatie vrouwen die met goed fatsoen en goede banen mogen opeisen en wat te vertellen hebben en kinderen kunnen krijgen. Ik denk dat we er niet genoeg bij hebben stil gestaan hoe zwaar dat is.'

De tweede was radicaler. Ze zei dat vrouwen in de val waren gelokt en zich door de emancipatie en de daarbinnen gepropageerde kinderopvang iets af hadden laten nemen, namelijk een nauw contact met hun kinderen en de verzorging van hun directe omgeving. In een polemiek met pedagoge Elly Singer over de voor- en nadelen van crèches, schreef ze in haar column in *de Volkskrant* (5.1.1993): 'De gedachte dat hele-dag-opvang van kinderen de ouderlijke zorg kan vervangen, bevestigt opnieuw de vermeende inferioriteit van het werk van - voornamelijk - moeders en gaat voorbij aan de culturele en symbolische betekenis daarvan. Bovendien wordt het streven van vrouwen om de zorgarbeid met mannen te delen tot een ongeloofwaardig streven gemaakt wanneer vrouwen zelf de zorg voor kinderen als een marktproduct beschouwen.' Haar stelling werd ondersteund door vrouwen die lieten merken uitdrukkelijk gekozen te hebben voor het moederschap, zoals Marja Roscam Abbing, die haar passie voor kinderen beschreef in *Het Babymuseum*.

Het combineren van een volledige baan buitenshuis door twee werkende partners met de opvoeding van kinderen is vrijwel ondoenlijk. Zeker als er perfectie wordt geeist. Dat kan alleen maar leiden tot frustraties en het gevoel tekort te schieten. Zelfs als er voldoende personeel zou zijn. Een bekend voorbeeld daarvan zijn opmerkingen van Beatrix, Koningin der Nederlanden, toch niet iemand die om personeel verlegen zal zitten. Ook zij verklaarde in een televisieprogramma ter gelegenheid van haar eerste ambtsjubileum in 1988 het moeilijk gevonden te hebben om haar kinderen alleen te moeten laten onder de hoede van verzorgers als zij en haar man afwezig waren. Ze had het hier niet eens over de eerste periode, de baby- en kleutertijd, die organisatorisch het zwaarste is, maar over de lagere en middelbare schooltijd. Er heerst een hardnekkig misverstand dat kinderen alleen tot hun achtste jaar intensief moeten worden begeleid. Zeker is het zo dat kinderen zonder de aanwezigheid en het toezicht van een volwassene na hun achtste jaar niet meer direct in levensgevaar verkeren, maar dat wil nog niet zeggen dat ze geen ouders of ouderen meer nodig hebben in hun directe omgeving. Sterker nog: het is makkelijker een baby of peuter in een crèche achter te laten of over te dragen aan een oppas of een gastmoeder, dan een kind van tien of veertien. Die hebben er behoefte aan te communiceren, ervaringen uit te wisselen, oplossingen te bedenken voor hun eerste sociale problemen, van ruzie tot verliefdheid. Ze doen dat met vriendjes maar ze willen dat toch ook met de mensen die ze verzorgen en om ze geven. Kinderen op deze leeftijd reageren direct. Die kunnen weinig 'opsparen' tot het moment waarop ouders of verzorgers thuis zijn. Ouderlijke aanwezigheid bij het klassieke kopje thee na school, is daarom een vrijwel onmisbaar

element in een onbezorgde jeugd. Je kunt dat opvangen met deeltijdarbeid, maar veel eenvoudiger is het ook hier als beide ouders er gewoon zijn.

Kinderen lijken snel volwassen en zelfstandig, maar zijn veel vaker onzeker en angstig. Ze moeten nog volop gesteund en gekoesterd worden. Daarnaast is bij oudere kinderen enige sturing geen luxe, zodat de scherpe kanten van hun egocentrie verdwijnen. Hen moet enige discipline worden bijgebracht en ze moeten andere vaardigheden krijgen aangeleerd die maken dat ze later zelfstandig kunnen functioneren en de kans lopen gelukkig te worden. Zoiets heet opvoeding. Evenmin als het gezin, is opvoeding populair, want belegen en beladen met teveel christelijke balast. Wel noodzakelijk, toch. Je kunt het overlaten aan een gouvernante, een huisleraar of een interne verzorgster. Een kostschool of internaat is ook een mogelijkheid. De prof-ouders van Toffler zijn een laatste optie. Maar er zijn misschien minder ingrijpende oplossingen denkbaar.

Een daarvan is dat ouders ervoor zorgen vaker thuis te zijn, thuis te werken, en zo de mogelijkheid hebben hun kinderen meer te zien. Al is het maar bij de lunch en de thee. Ze kunnen afwisselend werken als de kinderen kleiner zijn, een oppas aan huis nemen, of het kind als het wat ouder is enkele dagen per week, of uren per dag naar een peuterspeelplaats laten gaan. Ieder kind boven de vier is bovendien bij te brengen dat het werk van ouders zo belangrijk is, dat ze bepaalde uren van de dag niet gestoord kunnen worden. En geen enkele klus kan zo belangrijk zijn dat hij niet terzijde gelegd kan worden om met een kind te praten of te spelen als dat nodig is.

Nederland heeft 6,3 miljoen huishoudens. In 40% van die huishoudens bevinden zich kinderen, in totaal 4,5 miljoen. 12% van de huishoudens is een eenoudergezin.

Van de 15 miljoen Nederlanders behoort de helft tot de beroepsbevolking. Van het totaal aantal vrouwen werkt 62,3%. Dat is laag in vergelijking tot de landen om ons heen. In Engeland en Frankrijk schommelt dat rond de 75%. Als je kijkt naar een beroepsbeoefening van 12 uur of meer per week, dan werken er 3,7 miljoen mannen en 2,1 miljoen vrouwen.

Deze cijfers zeggen weinig over een veel belangrijker gegeven, namelijk de economische zelfstandigheid. In 1992 is 63% van de vrouwen absoluut niet economisch zelfstandig. Dit houdt in dat ze een inkomen verdienen van minder dan 800 gulden per maand. Die economische onzelfstandigheid wordt onder andere veroorzaakt doordat 62% van de vrouwen in deeltijd werkt. Slechts een kwart van alle vrouwen is geheel economisch zelfstandig te noemen (23,7%), wat inhoudt dat ze een inkomen hebben boven de 1400 gulden, terwijl 13% marginaal economisch zelfstandig is. Nog slechter is de positie van gehuwde werkende vrouwen. Daarvan is 20% echt economisch zelfstandig.

Een belangrijke oorzaak hiervoor is de slechte kinderopvang en de angst voor huwelijksconflicten. Daarnaast verdienen vrouwen nog steeds minder dan mannen. Het is voor het gezin rendabeler dat de man werkt, en de vrouw ernaast meewerkt met een kleine baan. Het belangrijkste bezwaar is echter dat de huishoudelijke taken ongelijk zijn verdeeld. Mogelijke conflicten over wat met een vreselijk woord 'zorgtaken' heet, blijken veel vrouwen ervan te weerhouden buitenshuis te gaan werken.

Toch zijn er omstandigheden waarin ze over die belemmeringen heen moeten stappen. Bij voorbeeld als ze gedwongen worden te werken. Het is bekend dat 1 op de 3 huwelijken door scheiding ontbonden wordt. Omdat de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk voor vrouwen rond de 26 ligt, de gemiddelde leeftijd bij scheiding 37, de gemiddelde duur voordat vrouwen hun eerste kind krijgen drie jaar is, de gemiddelde huwelijksduur 11 jaar bedraagt, met ingang van 1994 de alimentatie niet langer zal duren dan twaalf jaar, en de kinderen in de meeste gevallen nog aan de moeder worden toegewezen, dan kunnen we vaststellen dat vrij veel vrouwen gedwongen worden - weer of meer - te gaan werken wanneer hun kinderen in de laatste jaren van het basisonderwijs of de eerste jaren van het voortgezet onderwijs zitten. Het moment dus dat kinderen met hun ouders over van alles willen praten en ze eigenlijk thuis zouden moeten zijn. We sluiten niet uit dat die vrouwen zullen hertrouwen, maar op dit moment staat hun hoofd daar niet naar. Ze willen uit de bijstand komen, een aanvulling op een karige alimentatie verdienen of ervoor zorgen nooit meer afhankelijk te worden van een man. Samen met de gehuwde werkende ouders vormen ze de belangrijkste doelgroep wanneer je in telewerken de toekomst ziet.

Het is een oud feministisch en ook socialistisch ideaal: een samenlevingsvorm waarin mannen en vrouwen als gelijkwaardige partners met elkaar omgaan en samen voor de kinderen zorgen. Dat wordt maar door een minderheid van de echtparen gerealiseerd. De enorme druk die toch al op het huwelijk ligt omdat het moet voldoen aan een romantisch ideaal, wordt nog versterkt door de eisen die partners aan elkaar gaan stellen als ze samen willen werken en de

taken eerlijk willen delen. Het huwelijk komt *echt* onder vuur te liggen zodra partners zoveel gaan werken dat ze elkaar en de kinderen nauwelijks nog zien omdat hun werk hen voor het overgrote deel van de week van huis houdt. Ook hier is plaats voor een utopisch ideaal. Want waarom zou het in de modelboerderijen van de toekomst niet mogelijk zijn dat partners meer met elkaar delen dan het bed en de ontbijttafel? Mannen en vrouwen zouden de romantische liefde als basis voor hun samenzijn kunnen verstevigen met een gezamenlijke maatschappelijke activiteit, bij voorbeeld het werken aan gemeenschappelijke projecten voor eenzelfde werkgever. Ik pleit er hier natuurlijk niet voor dat zakenmannen een leuke secretaresse uitzoeken. Ook hier is gelijkwaardigheid het uitgangspunt. We laten daarom het paar - daar in bed - maar met rust. Ze zijn aan het netwerken.

KELDER

Wenk 8: iedereen moet bij de lichtknop kunnen.

Om in het Boerderijmodel optimaal met de buitenwereld in contact te blijven, moet het beschikken over aansluitingen die tweezijdige spraak, tekst en beeldcommunicatie mogelijk maken. Dat gaat het beste met glasvezelkabels, want die hebben een grote capaciteit. Daarom was het opvallend en ook wel verontrustend om tijdens een symposium in mei 1994 ter gelegenheid van de Bouw Rai in Amsterdam, de directeur van het Amsterdamse kabelbedrijf te horen verklaren dat - dure - glasvezelkabels 'nog lang niet noodzakelijk zijn, want mensen zijn er voorlopig alleen maar in geïnteresseerd om informatie thuis te krijgen.' Een opvallend staaltje van *wishful thinking*. Coax-kabels zouden voorlopig voldoende zijn om in die behoefte te voorzien. Hij sprak hier voornamelijk over telewinkelen en allerlei amusement-mogelijkheden. Nu zijn eenvoudige spraak/beeld/tekst-verbindingen via de bestaande systemen van telefoon- en kabeltelevisie, en zeker via ISDN, ook goed mogelijk, maar juist een nieuw net van glasvezelkabels zou de capaciteit enorm uitbreiden en het uitwisselen van grote gegevenbestanden plus een perfecte ontvangst en verzending van beelden verzekeren. Daarnaast zou het

vanwege een gezonde concurrentie en daardoor het acceptabel houden van de prijs van telecommunicatie zinvol zijn als mensen uit verschillende systemen konden kiezen. Zolang er nog kabels nodig zijn en telecommunicatie niet draadloos is, blijft het van belang alert te zijn op de keuze van de kabels waarmee huizen worden uitgerust. Het op grote schaal invoeren van domotica-systemen, waar aansluiting op een kabelnetwerk een onderdeel van is, is uiteraard een kostenprobleem. Je brengt iets kostbaars aan waarvan je maar moet afwachten of je er iets voor terugkrijgt. Het heeft ook geen enkele zin om zo'n systeem te installeren als er aan de huizen en de indeling daarvan verder niets verandert. Het invoeren van domotica hangt daarom samen met een verandering van de standaarden die gelden in de sociale woningbouw. Het is te verwachten dat eerst (premie)koopwoningen met dit soort systemen zullen worden uitgerust. In een woningcomplex aan het Amsterdamse IJ is in 1993 de bouw van start gegaan van 'MY-side', een luxe wooncomplex, het eerste grote project waarin elementen van 'intelligent wonen' worden toegepast.

Een belangrijker knelpunt dan de financiering is echter de weerstand van consumenten zelf tegen de invoering van *home-systems*. Uit onderzoek is gebleken dat die weerstand vergelijkbaar is met de weerstand die er ooit tegen de telefoon was. Mensen zijn bang dat het systeem uitvalt, dat ze er zelf te weinig greep op hebben en dat het hun privacy onvoldoende zal waarborgen. Nieuwe technologieën zijn nog nooit ingevoerd zonder argwaan. Dat verandert pas als mensen een eigen belang zien en de industrie er een markt voor ontdekt. Alle initiatieven voor het vereenvoudigen van huishoudelijk werk zijn daar tot nu toe steeds op stukgelopen. Het plan voor het efficiënte

zelf-reinigende huis dat Frances Gabe in de jaren vijftig ontwierp, gebaseerd op het gebruik van warme waterdamp, is ook een Amerikaanse bezienswaardigheid in Oregon gebleven.

Helaas moet daarom ook nu weer de vraag gesteld worden of de euforie over de telematica-revolutie het gezinsleven werkelijk zal veranderen als de gescheiden sferen blijven bestaan doordat mannen voor hun werk de deur uitgaan en vrouwen vanwege het huishouden thuis blijven. De introductie van een nieuw systeem voor de intelligente woning zou immers net zo goed de taak van de huisvrouw kunnen verzwaren, net zoals de introductie van elektriciteit heeft gedaan. Toen elektrische apparatuur het huispersoneel moest vervangen, bleef ze alleen in haar huis achter met apparaten die ze exclusief mocht bedienen. Als we bij voorbeeld zien hoe groot het aandeel is van de vermaakindustrie in de uitbreiding van telecommunicatie-diensten, dan is er alle reden om pessimistisch te zijn. Wie doen computerspelletjes? Voor het overgrote deel jongens en mannen. Zolang zij daardoor worden geabsorbeerd, zal er minder tijd overblijven voor huishoudelijke taken. Als er nog steeds een fulltime huisvrouw in huis is, draait zij daarvoor op. Ook telewerken en teleleren zouden weleens niet het paradijs kunnen brengen dat wordt verwacht als mannen en vrouwen niet gelijkwaardig werken. Zodra er meer mensen thuis zijn, kan de druk op vrouwen worden opgevoerd om haar eigen werk te verwaarlozen en haar huisgenoten te verzorgen. Ook het programmeren van het intelligente huis, met zijn mogelijkheden voor het juist doseren van water, gas en elektriciteit, zal, als vrouwen niet oppassen, een mannenzaak worden. Je kunt meisjes dwingen en opleiden om 'mannelijke' technologie te gebruiken, maar dat biedt geen enkele zekerheid dat ze daar ook

makkelijk mee overweg kunnen. Door de promotie van exacte vakken in de actie 'Kies Exact' zijn er ook niet meer vrouwelijke wiskundigen bij gekomen. Die ging bovendien van het vooroordeel uit dat exacte vakken meer 'waard' zijn, dat je daardoor beter leert denken, een nooit bewezen stelling. Een betere oplossing is het daarom de technologie zelf te 'vervrouwelijken', zoals bij de Apple-computer is gebeurd, en zoals met de magnetron nog kan gebeuren.

Iedereen die zich niet met de techniek bezig wil houden, maar uit is op bedieningsgemak, kan hiervan profiteren. Van een auto met een zestien kleppen injectiemotor hoef je ook niet te weten hoe hij werkt om er - ook als a-technische vrouw - feilloos en met veel plezier in te kunnen rijden.

Als aan al deze voorwaarden is voldaan, kunnen de kabels voor tweezijdige communicatie in de kelder aangesloten worden. De camera's zijn nu ook geïnstalleerd. Het bedieningspaneel en het controlemechanisme worden zichtbaar op de computer. Er hoort zelfs een afstandsbediening bij. Van de kelder tot de zolder is het huis nu aangesloten op de wereld. Het Boerderijmodel kan gaan werken.

ZOLDER

Wenk 9: gooi nooit oude boeken weg.

1825 trein

1874 tram

1896 auto

1903 vliegtuig

1957 ruimteschip

1900 elektriciteitsnetwerk

1910 stofzuiger

1918 koelkast

1920 wasmachine

1924 gasfornuis

1962 magnetron

1833 telegraaf

1876 telefoon

1906 foto-telegraaf

1916 telex

1927 transatlantisch telefoonverkeer

1962 telecommunicatie satelliet

1973 fax

1979 draagbare telefoon

1835 fotografie
1877 fonograaf
1895 film
1935 kleurenfilm
1948 polaroid fotografie
1960 16mm film
1964 video portapak
1972 videocassetterecorder
1975 Betamax
1976 VHS
1987 CD-I
1992 Foto-cd

1920 radiouitzendingen
1940 televisieuitzendingen

1888 grammofoon
1922 draagbare radio, autoradio
1933 geluidsrecorder
1947 LP
1954 transistorradio
1979 walkman
1979 CD

1950 computer
1970 personal computer
1977 Apple computer

1981 IBM pc

1984 Apple Macintosh

1985 CD-Rom

1989 Gameboy

1991 Virtual Reality

1994 Telescript

PRIKBORD

We verlaten het huis weer. Op de drempel kijken we nog een keer om. Naast de voordeur hangt een prikbord. Het zit vol *yellowpads*. Wat moeten we niet vergeten?

- * Opletten wanneer de toegang tot netwerken wordt besproken door PTT Telecom en kabeltelevisie maatschappijen bij de Europese Commissie. Waken voor toegankelijkheid en betaalbaarheid.
- * Opletten bij de bespreking over standaarden voor domotica in Europese woningen.
- * Bevorderen dat iedereen zich vertrouwd kan maken met computers. Speciale onderwijsprogramma's opstellen en belastingfaciliteiten afdwingen.
- * De noodzaak kritisch bekijken van amusementsaanbod via de kabel.
- * Telewerk gelijkstellen aan thuiswerk zodat tegelijk de misstanden hier geregeld worden.
- * Telewerken opnemen in CAO's. Vakbonden wijzen op hun plicht om zich met telewerken bezig te houden.
- * Studeerkamers (weer) aftrekbaar maken in het belastingstelsel.
- * Belastingfaciliteiten eisen voor het opzetten van eigen bedrijven door gezinnen. In plaats van het belasten van tweeverdieners, bevorderen dat ze maatschappen oprichten en die bevoordelen.
- * Experimenten met telewerken, teleleren en telewinkelen in hun samenhang bekijken met het oog op de voordelen voor het gezin.
- * Het christelijk monopolie op de gezinsdiscussie doorbreken.

NAWOORD

Het Boerderijmodel is een utopie. Een voorwaarde voor het realiseren van die utopie is het loslaten van oude ideeën. Het meest krachtige idee dat de heersende verhoudingen intact laat, is het denken in de tegenstelling centrum-periferie. Dat houdt mannen en vrouwen in gescheiden sferen. De vrouw hoort daardoor thuis, de man op kantoor, Door de telematica revolutie zijn echter netwerken ontstaan die geen natuurlijk centrum meer hebben. Dat biedt mannen en vrouwen de mogelijkheid om de barrières tussen huis en kantoor te slechten. Ze kunnen dan samen het leven opnieuw vorm geven.

Ik pleit daarom niet voor telewerken als oplossing voor de driedubbele belasting van vrouwen *alleen*. Dat zou immers tot de simpele, maar alles bij het oude latende, oplossing kunnen leiden dat straks alleen vrouwen gaan telewerken, terwijl mannen nog steeds 's ochtends fluitend het pand verlaten. Bovendien hebben we geconstateerd dat vrouwen nu al nauwelijks buitenshuis werken. Ze zijn dus al heel veel thuis, voor de kinderen, dus wat is het probleem nu eigenlijk? Welnu, het probleem is ook niet de aanwezigheid op zich, maar de gelijke aanwezigheid in huis van vrouwen en mannen die alle twee vanuit huis evenredig in hun levensonderhoud voorzien. Alleen als dit wordt gerealiseerd, is er sprake van een Boerderijmodel voor een postmodern gezin. Het kan gerealiseerd worden met behulp van telematica.

In de christelijke ideologie wordt de schijn opgehouden dat gezinsleden samen leven. In werkelijkheid zijn ze nauwelijks samen. Ze kunnen er nu voor zorgen dat ze de werkelijkheid veranderen. Daarmee halen ze de grond weg onder deze behoudende ideologie. Bij het invullen van Het Boerderijmodel is vaak uitgegaan van ideale omstandigheden. Geldzorgen, werkloosheid en ziekte werden uitgebannen. Die kunnen zeker roet in het eten gooien. Aan de realisering van het principe hoeft echter niet getornd te worden. Het werk dat mannen en vrouwen doen om hun gezin in stand te houden kan, ook wanneer de dagtaken niet volledig kunnen zijn omdat werk schaars is, toch eerlijk worden verdeeld. Zo worden ze nooit economisch afhankelijk van elkaar, en zeker minder dan nu al het geval is.

Zeker: de huizen zouden groter moeten zijn. Maar er is ook weer niet direct een landhuis voor nodig om samen vanuit huis te gaan werken. Telecommunicatiesystemen kosten geld. Maar met het steeds goedkoper worden van apparatuur kan ook dat geen reële belemmering zijn. Bovendien moeten bedrijven of opdrachtgevers hier een deel van betalen. Daarnaast kosten auto's, openbaar vervoer en kantoorkleren ook geld, en daarop kan in een nieuwe werksituatie worden bespaard. Bovendien zouden er belastingfaciliteiten kunnen komen voor burgers die zoveel minder gebruik maken van de openbare ruimtes, zodat ook dit tot kostenbesparingen zal leiden. Als werken een onderdeel wordt van het leven, wordt het speelser geïntegreerd. De scheiding tussen werktijd en vrije tijd zal diffuus worden. Velen zien hun vrije tijd in gevaar komen. Maar die wordt nu ook bedreigd. Bovendien wordt die scheiding op dit moment verplicht van buitenaf opgelegd. Werken doet een werknemer van 9 tot 5.

Straks werkt hij op een tijd die hem goed uitkomt. Hij is zelf verantwoordelijk geworden voor zijn vrije tijd. Dat zal velen niet meevallen. Maar het omgaan met zo'n nieuwe tijdsindeling is te leren. Arbeiders hoeven niet langer behandeld te worden als onmondige kinderen die niet voor zichzelf zouden kunnen opkomen. Dat is al lang genoeg gebeurd. De tijd is aangebroken dat ze hun eigen werkgever kunnen worden en aan alle betutteling een einde kunnen maken. Ze kunnen zichzelf in staat stellen hun aandacht te verplaatsen en in de eerste plaats te richten op hun geliefde en hun kinderen.

LITERATUUR

INLEIDING

William James Booth, *Households. On the moral architecture of the economy*. Ithaca (Cornell UP) 1993

A. Toffler, *Toekomstschok*. Bussum (Unieboek) 1971

A. Toffler, *De derde golf*. Utrecht/Antwerpen (Veen) 1981

J. Naisbitt, *Megatrends*. Utrecht (Het Spectrum) 1984

J. Naisbitt, Patricia Aburdene, *Megatrends 2000*. Londen (Sidgwick) 1990

J. Naisbitt, *Global Paradox. The bigger the world economy, the more powerful its smallest players*. New York (William Morrow) 1994.

F. Popcorn, *The Popcorn Report*. New York (Doubleday) 1991

Sociale en Culturele Verkenningen 1994, Cahier nr. 112. Rijswijk (SCP) 1994

Sociaal en Cultureel Rapport 1994. Rijswijk (Centraal Planbureau/Vuga) 1994

Hoofdstuk 1

HET SPEL

J. Baudrillard, *In de schaduw van de zwijgende meerderheden*, (SUA) 1986 (vert.1982).

Walter Benjamin, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*. Nijmegen (SUN) 1985 (vert.1936)

Bob Cotton, Richard Oliver, *Understanding Hyper Media*. New York (Phaidon) 1993.

M. Crichton, *Onthulling*. Amsterdam (Luitingh) 1994 (1993).

W. Gibson, *Neuromancer*, Londen (Grafton) 1968

John G. Hanhardt, *Nam June Paik*, New York (Whitney Museum of American Art) 1982.

Judith K. Larsen, Everett M. Rogers, *Silicon Valley Fever*. Londen (Counterpoint) 1984

Steven Levy, *Insanely Great: The life and times of Macintosh, the Computer That Changed Everything*. New York (Viking /Penguin) 1994

Newsweek, 16 mei 1994, 'The sexual politics of Men, Women and Computers.'

Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, (Routledge) 1960 (1936).

Marshall McLuhan, *Understanding Media: the extensions of man*. Londen (Routledge) 1964

Constance Penley, *Close Encounters*. Minneapolis (UP Minnesota) 1991

Howard Rheingold, *The Virtual Community*, Londen (Secker & Warburg) 1994.

Judy Wajcman, *Feminism confronts technology*. Cambridge (Polity Press) 1991.

Wired, San Francisco, jrg. 1/2, nrs. 1-9, 1994

Michael Wolf, *Netguide*. New York (Random House) 1994

Benjamin Woolley, *Virtual Worlds*. Londen (Penguin) 1992

Gene Youngblood, *Expanded Cinema*, Londen (Studio Vista) 1970.

Hoofdstuk 2

THUIS

Intelligent Wonen. Almere (Nationale Woningraad) 1994.

R. Bijlstra, *C. van Eesteren*, Amsterdam (Meulenhoff) 1968

Tafari, Ciucci, Muratore, *Nederlandse architectuur in internationaal perspectief*. Amsterdam (Ekologische Uitgeverij) 1979

F. Strauven. *Aldo van Eyck. Relativiteit en Verbeelding*. Amsterdam (Meulenhoff) 1994.

Cees Boekraad, *Architectuur en Volkshuisvesting. Nederland 1870-1940*. Nijmegen (SUN) 1980

C. Penley, *Close Encounters, Film Feminism and Science Fiction*. Minneapolis 1991

W. Bolte, J. Meijer. *Van Berlage tot Bijlmer*. Nijmegen (SUN) 1981

G.H. de Vries, 'De stad vormt geen kader voor de kunst' in: *De Gids*, nr.1, Amsterdam (Meulenhoff) 1994

Hoofdstuk 3

HUISKAMER

Nico Wilterdink, Bart van Heerikhuizen. *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1985

Henriette Maassen van den Brink en Wim Groot, *Obstakels. Vrouwen tussen arbeidsmarkt en gezin*. Amsterdam (University Press), 1994

G.A. Kooy, *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*, Assen/Maastricht 1985

Hoofdstuk 4

WERKPLAATS

Praktijkblad voor Medezeggenschap, mei 1994, nr. 5

Telewerken, nrs. 1 t/m 3, Cuijk, 1994

Telewerken ook voor ons? Den Haag (SER) 1994

FNV-Magazine, juni 1993, nr.11

Werkplan 1992-1995, Integratieproject Thuiswerk Vrouwenbond
FNV, december 1992

Werken op afstand, Abva Kabo, augustus 1991

Te Elfder Ure nr.33. 'Arbeidsprocessen en technologie'. Nijmegen
(SUN) 1983

Elsevier, 30.7.1994, 'Druk, druk! Waarom de werkende elite nergens
tijd voor heeft.'

Finnegan, R. e.a. *Information Technology: Social Issues*. Londen
(Hodder & Stoughton/Open University) 1992

Andre Gorz, *Metamorphoses du travail. Quete du sens*. Parijs
(Galilee) 1988.

J. Naisbitt, *Global Paradox. The bigger the world economy, the more
powerful its smallest players*. New York (William Morrow) 1994.

Nilles, Jack M. *Making Telecommuting happen*. New York (Van
Nostrand Reinhold) 1994

Georg Simmel, *Soziologie*. Berlijn (Duncker & Humbot) 1968 (1908)

Wierda, Overmars & Partners, *Handbook Teleworking Code of
Practice*. Den Haag (Europese Commissie) 1994.

Hoofdstuk 5

KEUKEN

Cynthia Cockburn, Susan Ormrod, *Gender & Technology in the
making*. Londen (Sage) 1993

Ruth Schwartz Cowan, *More work for mother*. Londen (Free
Association Books) 1983,1989

Donald Mac Kenzie en Judy Wajcman, *The social shaping of technology*. Milton Keynes (Open University Press) 1985,1987.
Joke Kool-Smit, *He zus, ze houen ons eronder*. Utrecht (Bruna) 1972

Hoofdstuk 6

KINDERKAMER

Walter Benjamin, *Over kinderen jeugd en opvoeding*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1977 (Frankfurt 1969).

Hans Magnus Enzensberger, *Politische Brosamen*. Frankfurt a/M (Suhrkamp) 1983

A.S. Neill, *Een leven van laten leven*. Den Haag (Kosmos) 1975.
Teleleren, nrs. 1 en 2, Sittard, 1994

Hoofdstuk 7

OUDERSLAAPKAMER

Henriette Maassen van den Brink en Wim Groot, *Obstakels. Vrouwen tussen arbeidsmarkt en gezin*. Amsterdam (University Press), 1994

Juliet Mitchell, *Woman's Estate*. Harmondsworth (Penguin) 1971.

Naomi Wolf: *Fire with fire*. Londen (Chatto & Windus) 1993

Statistisch Jaarboek 1994, Den Haag (SDU) 1994

En ze leefden nog lang en gelukkig (Collectief). Amsterdam (De Bonte Was) 1974

Sociale en Culturele Verkenningen 1994, Cahier nr. 112. Rijswijk (SCP) 1994

Hoofdstuk 8

KELDER

Robin Mansell, *The new telecommunications*. Londen (Sage) 1993.

Chriet Titulaer, *Toekomst in telecommunicatie*. Houten (FME) 1988
*Europe and the global information society. Recommendations to the
European Council*. Brussel (EC) 26.5.1994

